

У2
Л80

ВОЛОДИМИР
ЯРОШЕНКО

ГРОБОВИЩЕ

ДВНИШТВО
СРАІНИ

ВОЛОДИМИР ЯРОШЕНКО

89179
280

10400

ГРОБОВИЩЕ

ПОВІСТЬ

13 8960 2
1289/28

1289/28

1289/28

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ
1928

Перевірено
1937

Бібліографічний опис та шифри
для бібліотечних названь на цю
книжку вміщено в *Літописі Україн-
ського Друку** та *Мартювому репер-
туарі* Української Книжкової Палати.

Обкладинки худ. Н. Алексєєв

Укрголовліт 562(508).
Держтрест „Київ-Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня
Зам. № 2670—8.000.

Розділ перший.

Де до сімнадцятого року стояв Н-ський кавалерійський імени Олексія Цесаревича полк,—там тепер розташувалися кавкурси імени Буденого. Це в невеликому окружному місті, навіть не в самому місті, а на його південній околиці, там, де місто, випростовуючись само із себе, поволі стає селом, за яким клітками залягли мужицькі поля.

Між казармами, стайнями й парком кавкурсів та першими в березі селянськими хатами на Зарічці, повилася невелика бистра річечка з дерев'яним містком, не просто, а ліворуч, низиною між лукою з того боку й пустирем із цього—од кавкурсів. Парк угнувся аж у беріг, що колись, кажуть, був розлогий, а річка при ньому глибока й тоді тут стояли панські купальні. Тепер з кручі парку до селянських хат на Зарічці можна камінцем докинути. Проте, щоб побувати на селі, треба кружляти аж над місток, додаючи добрих верстов зо три крюку, бо човнів для переїзду нема, через те, що річка обміліла вкрай і світить жовтим піщаним дном, як захарчована шкапа ребрами. Трохи вище, праворуч нагорі за парком, залягло старе гробовище й через це гробовище, горою, до села ходи не більше, як на десять хвилин. Але... заросла й та стежка, що нею ходили

селяни з Зарічки до міста. Що таки почали роздягати на гробовищі, а найбільше те, що гробовище—знову «лякає». Завидна—один другий із сміливіших ще проскочить, але по заході—нехай-но одважиться котрий! А річка перед гробовищем на горі завертає крутим положом на село й повз церкву жене просто на колеса «Байдака» ген за цариною, а ще далі тече кудись у степ, певно аж до моря...

Котилася ясна зоря з неба
Та й упала додолу...

Теплими літніми вечорами луною розлягаються селянські пісні по старовинному похмурому парку й кортить курсантові туди, на Зарічку.

— І чому вони до нас не ходять, коли вже нам до них ходити не вільно?—особливо побивається молодий курсант Петро Геря, що, на загальну думку, надто близько вже взяв до серця «жіноче питання» особливо в тій його частині, що не передбачена жодними інструкціями Жінвідділу.

— Тоска!—говорить він часом до товаришів.—У людей, як у людей, там «змичка», там «шефство», є за що хоч зачепитись, а у нас... Африка!

Чому Геря взяв цю частину світа для порівняння, так і лишилось секретом.

Сьогодні Петро Геря ходить, як «гусак». Це його власний вираз, тому хай ніхто не поспішає ображатися за кавкурсанта. Ще вдосвіта наваксив Геря свої чоботи так, як він не ваксив їх навіть тоді, коли приїздив у гості шеф ім'ям якого пишаються курси. Підійшовши до плаката, де малюнками й словами повчалось як треба лагодити одягу, мазати чоботи і т. и., Петро Геря

закопилив губу, ляснув у дві долоні по своїх блискучих халявах і гордовито проказав:

— Що да, товариш, то—да, слова нема!

Він сьогодні аж набрид кожному, запитуючи: «А знаєш, чому нині надворі так ясно та сонячно?»—І, не чекаючи відповіді, Геря відповідав сам:—«Дура, та тому, що я почистив свої бакенфорти!»

Але ніхто не сміявся, як того може й хотілося-б Гері. Всім було не до жартів. Сьогодні всі дуже заклопотані... Сьогодні... Але почекаємо—побачимо, що то за день сьогодні на кавкурсах...

— Шикуйся.

Геря витягся в струну, аж у животі йому щось хруснуло. Він стояв, а в голові снувалася думка:

«А все-таки не вміє наш комроти командувати. Вербовий у нього голос. От, якби мені дали роту, та щоб гаркнув я: шикуй»...

— Геря там, Геря... втягни трохи живота в себе...

Геря «втяг». Почервонів Геря, як кумач на новому прапорі і подумав про комроти: «Грубой ти парень... грубой».

— Кроком руш...

Рота хитнулася й коливаючись впливла за ворота:

Нехай Червона
Стиска незборно
В руці багнет крицевий свій,
Ми всі повинні
Піти невпинно
На цей останній, смертний бій...
Так хай Червона
Стиска незборно...

Геря не співав. Він ішов і про все думав по-своєму.

«Чому це ми, піхтюра, танцюємо, коли на стайні стоять коні? А коні вистояні, як змії—треба було-б і прогнати їх трохи... Кавалеристи—подумаєш—ходять пішака, як баби з молоком до торгу. Ех, йолки!.. Щоб на мене це—вихорем улетіли-б ми в село, і з кар'єру—тпру! А так—слабо, товаришу комроти, слабо!..»

Чомусь повернули не праворуч, а ліворуч, себ-то не на місток через річку, а на гору до гробовища... «Ніби-то так ближче»—змитикував Геря й посміхнувся.—Слабо, товаришу комроти, дуже слабо—проказав він знову в такт ходи.

Коло воріт на гробовищі трапилася «закупорка»—ворота стояли замкнені. З ключами вийшла молода чорнява дівчина, дочка сторожа, дуже гарна на вроду. І Геря тепер не жалкував уже за тим, що комроти вибрав маршрута через гробовище, а більше за тим, що цей маршрут кінчається далеко за сторожкою по той бік гробовища, аж на Зарічці...

Рота за ворітьми вишикувалася по одному й гадюкою поповзла, плутаючись у високій траві, поміж могилок, впростяж майже не через усе гробовище. Проходили гробовищем повз старовинний склеп якихось старосвітських панів і Геря навіть встиг прочитати над дверима:

Прохожий—не топчи мой прах,—
Я у себя дома—ти у меня в гостях...

Це нагадало Гері табличку над столом завклуба: «Прийшов до зайнятої людини—кінчай діло і йди». Розвеселився трохи Геря. Але пізніше напис навів його на іншу думку. А чому мені не завітали колись у гості

на кладовище—воно, видно, старовинне, цікаве... Думку його перетнули слова команди:

— В чвірки!

Рота вийшла за ограду й, вишukuвавшись вздовж дороги, рушила просто на село, мимо смугастого стовпа з намальованою рукою й написом на дощці:

На село Зарічку. ...воров 327, муж. полу—582, жен. полу—746.
--

А внизу хемічним олівцем дописано:

В этом селении я продолжал труд, начатый Адамом касательно человеческого полу...
Кравч...

Кінець прізвнща ховався в закарлючках розчерку.

Назустріч роті виспало на дорогу, наче кору на здоровому тілі, босоногої дівчини. З хат повиходили поселяни й, приставивши козирками долоні до лоба, здивованими очима проваджали роту. Дехто нашвидку одягався, вибігаючи за ворота глянути на похід. Сільце захвилювалося, зарипало дверима, зашарпало одежею. Ось і місток через річку посеред села. Сотня ніг тактом ударила у трухляві дошки містка, а за нею друга, наче пральником у порожнє жлукто. Місток, побудований ще до революції, ще до війни—тепер захитався на старих палях, заскрипів од несподіванки...

«Кріпись дідок!»—«печатав» ногами Геря й згадав місток у своєму селі на Кубані...—«Всі містки на світі однакові»,—прийшов він до висновку саме тоді, коли почулася команда:

— Рота, стій!

Геря з несподіванки шльопнув зайвий раз лівою ногою й, зніяковівши, одкашлявся.

Це трапилося якраз проти сільради. На ганку сільради стояло кілька чоловік селян у святковій одежі. Посеред них, певно, голова з великою хлібиною в руках і з дрібкою соли на хлібині.

— Здорові будьте!—озвався він до роти. І рота наче з гармати, випалила:

— Здра-сте!

— Милости просимо—підійшов голова до кремезного латиша політкома й подав хліб із сіллю.

— Дякую. Від імени червоних курсантів, дякую вам, зарічани... І хай цей ваш хліб і ця ваша сіль родять вам... і нехай... ніколи не розмикається спілка робітника з селянином... що пліч-о-пліч ідуть Ленінським шляхом... Хай-же живе третій Комінтерн, хай живе компартія, да здравствует красная армія!..

Раптом якісь незримі музики заграли «Інтернаціонал». Передній ряд селян розступився й рота побачила на ганку «оркестр». Він складався із чотирьох музикантів і п'яти струментів. Попереду на стільці сидів очевидно капельмейстер—він надхнено дмухав у якусь здоровецьку трубу, держучи її в правій руці й бухкаючи дебелою герлигою з лівої руки у великого барабана що тримався йому між ногами. За тим дивовижним музикантом сиділо ще трое його товаришів уряд на довгому ослоні—один із скрипкою, другий із чимсь подібним до флейти, третій із великою гармонією двохрядкою на ремені через плече. Все у них ішло гаразд, аж до того місця, де Інтернаціонал у приспіві має слова:

В Інтернаціоналі
Здобудем людських прав.

Проте здібний капельмейстер заглушив невдалий кінець трьома важкими ударами в барабана й нечуваними нотами з своєї блискучої труби. На першому куплеті оркестр, як ірім із ясного неба, увірвався.

Тоді вийшла жінка, від кооперації.

— Я, сказала вона,—не ораторка, а тільки жінка, що, нарешті, добилася свого права. Жінка тепер мусить бути і в кооперації, і в хаті-читальні... Так Ленін, товариш, сказав, і я пропоную вшанувати пам'ять великого...

Капельмейстер не дав їй закінчити. Він рванувся плечима наперед і оркестр із значно більшим уже відсотком подібності, ніж то було в Інтернаціоналі, виконав жалібний марш.

Після цього були ще промовці на різні теми. Аж поки, нарешті, не забрав собі слова політком, повідомляючи зарічан про те, що червоні ім. Буденого кавкурси беруть шефство над Зарічкою й що він певен...

Але тут несподівано, як дощ з-під ясного сонця, вирвався наперед секретар сільради й сказав слово:

— Коротенька моя буде до вас промова, но содер-
жательная. Товариші робочі, крестьяне її красна армія...

Вступ не віщував нічого доброго...

Коротеньку свою промову секретар сільради дуже довго кінчав. З пунктом про платню сільській адміністрації, до якої, до речі, він залічував і себе, секретар ніяк не міг попрощатись.

— Ви уявіть собі,—казав він,—сільського адміні-
стратора, коли в нього на шиї сидить жінка й восьмеро

дітей, а район вимагає хоч кров із носа 90% єдиного сільгосподатку, і коли всякий тобі користується пільгою і т. д. і т. д.

До речі, пізніше виявилось, що секретар сільради старий холостяк і про восьмеро дітей він говорив, як-то кажуть, «орієнтовочно».

Проте всьому буває кінець. Вичерпалася й «коротенька» секретарева промова.

На цім офіційна частина шефства закінчилася.

Гері та, мабуть, і всім як сто пудів із плечей звалилося.

Полягавши на скошеній траві в холодку під школою, курсанти розмовляли з дядьками.

І в усіх було таке вражіння, що власне тут, у шкільному садку, на покосі й почалося справжнє «шефство».

Розмови були щирі. Балакав селянин у вибійчаних штанях із селянином у гімнастсьорці про врожай, про засуху, про совку.

До Гері підсів кудлатий чудний дід із прокуреною люлькою й шістью пальцями на обох ногах. Він запропонував Гері насіння й жменю черемхи.

— Кушай на здоровля,—припрошував він,—кушай, салдатик. Ця черемха не з гробовища!

— А якби й з гробовища?—здивувався Геря.

— Тсс!—жахнувся дід, що його прозивали на селі Шостопалом,—із гробовища черемхи у нас ніхто ворогові не дасть, не то що...

— А чому-ж то так?

— Причина! Казали, що ніби ви йшли в село гробовищем? Про мене... ходіть! Але краще було-б вам на місток та луками...

— Ха-ха-ха.

— А ти не регочи, щоб із тобою не було причини. Я теж салдатом був, як під японця ходили.. А повернувшись додому, вже ні в бога ні в чорта не вірив, аж поки не покарало.

— Що покарало?

— Гробовище!

Геря підсунувся ближче. Він уже перед цим чув про це гробовище, що, либонь, воно «лякає», що воно «прокляте». Тепер він хотів чого-небудь послухати й од діда.

Але дід раптом підвівся:

— Кушай на здоровля, салдат, не бійся,—це не з гробовища...—і, круто повернувшись, одійшов набік із явним наміром не повертатись більше до розмови.

Геря взявся ласувати черемхою й зиркав до школи, де в полохливу отару коло ґанку збилися дівчата.

На обід курсантів порозбірали по хатах. Комроти пішов до голови сільради, політком до комнезама, а решта кому куди припало, Геря обідав при школі в учительки. Щоб це трапилось випадково—цього не можна сказати, але щоб Геря цілком уже напросився—теж буде неправда... Трапилось, як то кажуть—«серединка на половинку». Геря після невдалої розмови із Шостопалом зайшов до вчительської кімнати в школі, де за великим столом сиділа вчителька, а навколо неї метушилося з десяток дітвори—вони виплітали в спішному порядку довгу гірлянду на вечірню виставу в школі. В кутку лежала ціла гора свіжо наламаної ялини й сосни. Терпко пахло рослинною смолою, непровітреною кімнатою й старим, залежаним папером.

Геря привітався. За прочиненим вікном зеленів Зарічанський вигін, збігаючи до річечки й знову вибігаючи вгору ген за річку, аж до гробовища. А там, осяяне полуденним сонцем, вросло купами кущів і гостряками осокорів на цілу гору гробовище. Воно нагадувало велетенську волохату гусінь, що залягла й не ворухиться перед окуклінням. Життя своє вона вже оджила й тепер їй байдуже.

Геря, задивившись, не помітив навіть, що йому відповіли на привітання і як діти, сполохані новим чоловіком, збилися по той бік стола довкола вчительки.

— А це-ж ви чого?—озвався він, вийшовши з задуми до дітей.—Хіба я такий страшний, що втікаєте?

— Вони не так бояться, як соромляться,—відповіла за дівчату вчителька,—вони тут у селі ніколи нікого не бачать, крім самих себе та батька з матір'ю, й від нового чоловіка тікають, як горобці од пугала. Дикенькі ви, дітлахи мої—ай-яй-яй,—не гаразд так. Цей дядько хороший... Ну, чого-ж ви? Ти, Льоніку, завжди вихвалюєшся, що несоромливий, небоязкий—а тут, на тобі! Ви й мене перед дядьком соромите...—Ну-ж бо! Дикенькі ви мої, селюки!

Тоді наперед вийшов Льоник. Він однією рукою тримав штани, а другою обсмикував пазуху.

— Я, Варваро Михайлівно, і не боюсь, і не соромлюсь...

Льоник перебирав рукою рубця коло пазухи й вище підсмикав штанці. По всьому видко було, що він хоче сказати щось важливе, але не одважується.

— Ну, говори вже, говори, що там?

— Пам'ятаєте, Варваро Михайлівно, як приїздив

із міста інструктор і ви викликали мене до дошки... Я-ж тоді не злякався?

— Ну, а тепер?..

— І тепер я не боюся... Тільки, казали... (Льоник показав на Герю), що вони йшли в село гробовищем...

Геря глянув на вчительку. Та густо почервоніла й раптом насупилася.

— Ну, йдіть, дітки, на двір, погуляйте трохи, коли треба буде, я покличу...

Мовчки, тримаючись одне за одного, дітвора вислизла з кімнати й тільки з ганку стало чути, як вони майнули веселою юрбою в садок.

— Сідайте, будь ласка,—запропонувала Гері вчителька.

— Дякую... я вже сидів... у садку.

Обличчя в учительки темне й тривожне. Геря не зна, що краще, чи лишитись йому, чи піти.

— Сідайте,—ще раз пропонує йому вчителька, видно тільки для того, щоб вийти з гнітючої мовчанки.

Геря сів.

— А ви де обідаєте?—не згоджувалась учителька мовчати.

— Та я, власне, не хочу їсти,—дипломатничав Геря,—ми недавно на курсах поснідали...

— Ну, так не годиться... Добре ми своїх шефів приймали-б, щоб вони пішли з села голодні. День ще великий, а ви-ж підете назад, певно тільки після концерту вночі... Я прошу вас до себе... Але не ремствуйте,—я холостячка і що на примусі вимудрюю—то й буде наше. Ви мені допоможете... Гарзд?

Геря, зніяковівши, погодився. Він не брехав, коли

казав учительці, що не хоче їсти. Йому й справді не хотілося. Глибоко в мозку гвіздком засіло гробовище. Безпосереднього Герю воно інтригувало, хвилювало й цікавило. Чому навіть учителька ухиляється від розмов про гробовище? Що це за місце таке, що його оповито густим серпанком побоювання й загадковости? Але не він буде, не кавкурсант Геря, коли не проб'є цієї стіни мовчанки, не розгадає таємниць гробовища!.. Невже село ще й досі лягає і встає, боязко позираючи на величезні купи дерев, що заховують отого спрута на горі й похапцем хреститься?..

З такими думками Геря вийшов слідом за вчителькою із шкільного будинку.

Кімната Варвари Михайлівни як найкраще пасувала до її постати. Ліжко, кілька стільців, стіл, напівбуфетик, у кутку завішена простирадлом одежа, годинник і гітара... Здається, все? Ні, Геря вишукав очима на стіні ще кілька портретів—що мозолями випиналися в цій обстановці і були вони: Шевченко, Роза Люксембург і чомусь Жан Жорес... Може з старої літографії «Нивы», Марксівського видання, а може по розверстці з Окрполітосвіти? Кімната справді пасувала до вчительки. Тридцять п'яти років, може вдова, може стара дівка, учителька прийняла революцію «згідно з інструкціями». Ікони й портрети царів власноручно поздіймала з стін і винесла на горище, великомученицю Варвару в своїй кімнаті, свою патронесу, з покуття перевісила на спинку ліжка й завісила наміткою, щоб не видко... І хто може причепитись?

Дітей вона любила якоюсь своєрідною, майже зоологічною любов'ю. Може прокинулася запізніла мати

у «вчительці», як її звали на селі, а може так уже, з своєї сердечної натури. Учити дітей вона не вміла. Трудове навчання і нові методи виховання з усією пристрасстю 35-літньої дівки вклала вона в плетіння з дітьми безкінечних гірлянд із дубового листя і ялинки. Коли якось приїхав був інструктор із соцвиху—вчителька цілу ніч проплакала, крадькома молилася до святої Варвари під наміткою на спинці свого розхитаного ліжка і, зціпивши зуби, вчила на другий день дітей, щоб вони не молились богу, не вірили. Була вона внучкою місцевого дяка, що давно вже помер, зараз же після старого пана Дейнеки.

Геря не був психологом і тому так пізнати вчительку не брався. Він твердо вирішив тільки одно, що вчителька вже стара і з себе негарна, але попоїсти Гері десь-же треба. А потім із гробовищем справа...

Геря остаточно націлився на вчительку. Все-таки від неї найлегше буде взнати щось про старе гробовище. Так, принаймні, думалося Гері, коли він чистив над мискою молоденьку картоплю, допомагаючи вчительці варити нехитрий обід із двох страв на одному примусі.

Обід затягся до полудня. Тільки над вечір гуртками й поодинці почали сходитись курсанти й селянство до школи, де мав відбутися спочатку мітинг, потім дитяча шкільна вистава й, нарешті, концерт силами кавкурсантів.

Гері було заздрісно. Дехто з товаришів уже встиг познайомитись із дівчатами й тепер повертався до школи впарі, весело розмовляючи й лузаючи насіння. Сільський оркестр із чотирьох музикантів і п'яти

музичних інструментів гримів уже під школою, виконуючи якісь нечувані польки й па-кадрелі з небувалохитроумними «колінцями» самого капельмейстра одночасно на трубі й барабані. Сіра курсантська гімнастюрка розбавилася в зливі кольорових стрічок, вишиваних рукавів та намиста. Геря вдруге вже хотів пожалкувати за пропащим часом із нудною вчителькою, але згадав, що підчас обіду йому вдалось таки переконати Варвару Михайлівну оповісти про гробовище, як тільки вивреться вільний час. Але вчительці урвати ту вільну хвилину було дуже важко.

Дітлахи вже більш години гралися в «квача» на шкільному подвір'ї, чекаючи на репетицію свого режисера—Варвару Михайлівну. На тих репетиціях Варвара Михайлівна вчила дітей розмахувати руками, голосно сміятися, плакати й говорити таким голосом, яким діти зроду не розмовляли ні в школі, ні вдома, і це їм страх подобалося. Грають вони п'єсу, автором якої є не то окрполітінспектор, не то заврайнаросвіти. Він розіслав цю п'єсу, друковану на машинці по школах, як рекомендовану ним-же самим до постави.

Назва цієї п'єси «Жадоба знаття», а зміст п'єси такий: Тарасик—розумна дитина немудрих батьків—тягнеться до освіти. Батьки з-за своєї темноти чинять Тарасикові всіякі перешкоди. Тарасик дружить із Марійкою, сусідською дівчиною, і вдвох вони тікають до міста вчитись. Там випадково натрапляють вони на зав. Наросвіти, людину зразкової ідейности й чулого серця, і той негайно-ж випишує їм ордера на одягу, на мило, потім власноручно вдягає діток, вимиває їх, каже до них промову й посилає в школу. Апофеоз: завнаросвіти

розчулившись, плаче (не може втриматись), Тарасик і Марійка плачуть (од удячності) і сторож наросвіти плаче (в рукопису позначено: «втера рукавом непрохані сльози») і всі присутні плачуть, у той час, як «повільно спадає завіса».

Власне, в Зарічанській школі завіси нема і ніколи їй не було, а через те, коли доводиться кінчати п'єсу,— маленькі актори безсоромно ревуть перед невибагливою Зарічанською публікою просто досхочу і так собі без завіси. Варвара Михайлівна рекомендувала, правда, дітям у таких випадках затуляти обличчя руками і в порядку сходити зі сцени, але це їм рідко вдавалося. Здебільшого бувало так, що діти на сцені ревли, як уміли, а невеличка шкільна заля реготалася, беручись за боки. Поступово помічався перехід між плачем на сцені й реготом у залі й під кінець одбувалося єднання сцени з залем в тім, що й сцена поволі починала захлинатися в хвилях безтурботного сміху. Варвара Михайлівна махала руками й кричала: «Хлопці, сходьте зі сцени. Це-ж не естетично, це не мистецтво!» Часом діти слухалися Варвари Михайлівни.

От і тепер вони ганяють по шкільному подвір'ю, чекаючи на свого режисера.

Верескливий шкільний дзвінок нарешті закликав дівчату до школи. Льоник у батьковій свиті плутається на ганкові під задоволений регіт цілого подвір'я. Льоник грає Тарасикового батька й має в кешені цілу купу рудої вовни на бороду й вуса. Взагалі, Льоникова роля подобається найбільше Зарічанським театралам.

Тимчасом на вигоні за шкільним парканом ретельно готуються до мітингу. Голова й комнезам заслали

довгий дубовий стіл червоним сукном і поставили посеред столу шкільний дзвінок.

Спішно позад стола розіп'яли шевського прапора на двох тичинах і прищпилили до нього портрет Леніна. З боку на довгому ослоні розмістився оркестр.

Герю не цікавив мітинг. Власне він добре знав, як воно почнеться й чим закінчиться. Може для селян воно це й цікаве, і нове, але Гері вже приїлось—і привітання й «коротенькі» промови—«краще піду за школу в сосняк—полежу».

І зрештою Гері вдалося таки вислизнути. Тепер він лежав під старою покорченою сосною й повними грудьми вдихав передвечірне свіже повітря. З вигону долітали в сосняк окремі слова промовців впереміж із розхристаними звуками дивовижного оркестру і неясний гомін. Сонце припало до гори й краєчком черкало вже об гостряки тополь на старому гробовищі...

«Ох, те мені гробовище. Знову воно в голову посочилось, як тумак...—неспокоївся Геря.—Так ніби з ним у мене щось пов'язано».

Батька мого, чи матір там поховано. Дивно... За цілий день ані на хвилинку не вийшло воно мені з голови... Шостопал, потім діти... потім учителька—з ким тільки я не стрічався сьогодні, всі вони нагадували мені про гробовище й снували довкола нього ще темніший серпанок загадковости. Особливо Шостопал, той навіть сказав: «гляди, щоб і тобі не було причини». Так ніби з козацької ще Кубанщини приділено мені здібати на своїм житьовім шляху це гробовище й битись лобом об стіну його таємниць...

Чому воно тягне мене до себе, вабить, як провалля.

Може тому, що я ще не навчився не вірити в чуда й таємниці, а може тому, що неспокійний мозок хоче на власному досвіді переконатися, а коли не переконується, то навік лишиться неперекоханим...

Думка за думкою, здогадка за здогадкою плутались у Гериній і без того часом плутаній голові.

На вигоні давно вже затихли і оркестр, і промовці... Зажеврїлись теплим світлом шибки в старій школі й загомонїла вона зсередини людом, як вулик роєм. Погула й замовкла.

Очевидно, в школі вже розпочалася дитяча вистава.

А надворі все тіснішим і тіснішим обручем сутінків стягувався вечір. У глибині сосняку десь пугукнув сич, і кинувся на бік ранній кажан. Луною пропелера прогув нічний метелик-бразжник...

Чутно було аж сюди, яд деркав деркач у береговій траві і десь, певно аж за цариною, перекликались перепели під жаб'ячий акомпанїмент із річки: «Де твій батько?—На Дону.—А твій де?—Потонув.—Ну-м, плакати.—Ну-м... нум... нум... нум...».

Пать-падьом! Пать-падьом! Пать-падьом!—голосно манила до себе мовчазного перепела перепелка...

Геря поклав голову на руки й, здається, навіть трохи задрїмав. Неясний шум, що раптом породився в середині школи, розбуркав Герю.

Саме немудра дитяча вистава завершилася рясними оплесками й традиційним сміхом. Геря, наче хто його вколов, миттю схопився й через хвилину вже стояв поруч учительки—тут, як тут. Але вчителька певно забула про Герю й про свою обіцянку, бо стояла коло лутки, разом

із завклубом і складала програму концерта силами кавкурсантів.

Гері довелося чекати. Через плече завклубу він побачив, як у програму потрапило його прізвище після вірша «До перемоги», з поміткою «прочитає автор». Хоч як любив Геря читати свої вірші, але на цей раз його цікавило інше.

— Варваро Михайлівно,—несміливо звернувся він до вчительки.

— Ага, це ви. От і гаразд! Будете деклямувати.

— Ні, я себе не добре почуваю... Поставте десь на кінець, може потім розохочусь, а зараз... Я хотів спитати, чи швидко ви звільнитесь.

— Я? А що. Ага-а! пригадую, я зараз... Пишіть: «Інтернаціонал», потім «Заповіт» і... крапка. Ну, от уже я й вільна. Тільки вийдім, будь ласка, на ганок, а то тут дуже душно... Ні, краще ходім до вчительської, бо на ганку, мабуть, повно народу.

Гері було однаково, чи на ганок, чи до вчительської. Його обходило тільки одне—почути хоч кілька слів про гробовище. В учительській кімнаті вони сіли в кутку на продушеній клейончатій канапі й так, у напівтоні, під шум і гупання з сусідніх кімнат «вчительща» з села Зарічки, Варвара Михайлівна Карпиловська почала Гері оповідати.

Розділ другий.

— Ви, мабуть, бачили сьогодні коло школи чудного кудлатого діда з шістью пальцями?—запитала Герю вчителька.—Ви його не могли не помітити, він з-поміж усіх одразу впадає в вічі...

Геря розповів, як дід з шістью пальцями навіть почастував його насінням та жменею черемхи.

— Це дивно. Це навіть дуже дивно. Він став такий нелюдяний і майже ніколи ні з ким не розмовляє. Дехто вважає його за божевільного, хоч він і не божевільний... Це просто дуже нещасний чоловік... Все його життя не дало йому ні крапки щастя, ні крихти радості. Його всі цураються, як зачумленого. Діти жахаються, жінки бояться, а чоловіки гидують ним. Це глибоко нещасний чоловік. Так от слухайте.

Його мати, стара Мотря Безпалиха,—я її ледве пам'ятаю,—служила в колишнього нашого пана Дейнеки за покоївку. Старий Дейнека, переказують, бо я його вже не застала, був дуже ласий до жінок.

Рано овдовівши, порозсилав він своїх дітей по містах учитись, а сам, як ведмідь у берлозі, засів у маєткові й уже вдруге не одружувався. Полювання на лисиць та зайців, а також за дівчатами з панського двору стало єдиною розвагою старого Дейнеки. Не одній сільській

дівчині, що мусіла йти до панського двору в найми, він збавив віка. Так оповідають, що він коровниці пообіцяв був виділити півдесятини землі й поставити хату, але коли та завагітніла й перед пологами не могла вже працювати, велів вивести її за ворота й не пускати більше до двору. Покритка не стерпіла панської ласки, та й діватись їй було нікуди, і вночі запалила панські скирти. На ранок витягли коровницю, що їй таки не судилося бути матір'ю, з панської криниці мертво.

Дейнека довго реготав, і навіть хтось чув, як він казав до свого кривого управителя, «що за таку штуку варто й скиртами заплатити». Це був придуркуватий, дикий в своїх витівках й вихватках чоловік. Біля нього завжди терся наш одставний сільський дячок. Удвох вони пиячили, вдвох тягалися по досвітках, удвох і померли з білої гарячки. Бувало старий Дейнека введе дяка на свої луки після сіножати й каже: «Скачи, дяче, через копички, котру перескочиш—твоя буде». І дяк скакав. Або йде з дяком селом і, де рівчак, чи то калюжа, каже: «Лягай, дяче, а я по тобі переходитиму—матимеш за те карбованця». Дяк лягав, а Дейнека під галас і регіт сільських п'яниць переходив калюжу, втоптуючи старого дяка в болото. Були й такі випадки, коли він із своїми гостями серед ночі верхи прискакував під селянську хату й будив хазяїна: «А гей ти, вставай. На ось тобі записку до мого лісника, щоб завтра видав дерева на нову хату, бо цю я запалю». І Дейнека з гостями з чотирьох кутів запалювали хату і мчали назад до двору дивитись звідти на пожарище.

Отака була вдача й вихватки в старого Дейнека. Через те й не дивно, що коли Мотря поступила до кімнат

за покоївку, а була вона з себе, кажуть, дуже вродлива,—не дивно, кажу, що Дейнека одразу-ж почав до неї залицятись.

Наїмичка ввічливо не помічала, або уникала цих залицянь, але тим ще більш дратувала нестриманого Дейнеку. Одного разу, коли Мотря подавала йому в постіль кофій, Дейнека зловив її за руку й шарпнув до себе. Ввесь посуд із таці полетів на підлогу фарфоровими черепками.

Серед побитого посуду була й улюблена Дейнечина чашка, подарунок якоїсь княгині... Мотря бачила, як пан зблід, зірвався з постелі й кинувся до неї:

— А, проклята! За це ти мені заплатиш тим, чим і вона платила,—і показав на побитий княгинин подарунок.

Наче збожеволів, обхопив він наймичку під руки й повалив її на ліжко. Кров ударила Мотрі в голову й вона стерялася. Сама не пам'ятала, як учепилася Дейнеці зубами вище ліктя в руку й закусила до крові. Очманілий пан скрикнув од болю й випустив Мотрю, а вона прожогом рванулася до дверей, шукаючи втечі...

— Стій, худобо! Чи ти осліпла, що не бачиш, з ким маєш діло.

Він знову, ще міцніш, захопив Мотрю й знову потяг її до ліжка. Між паном і наймичкою зав'язалася нерівна боротьба. Мотря виривалася, пручалася, дряпалась і намагалася вдруге вкусити Дейнеку. Розлютований, він зірвав із килима над ліжком турецького ножа й заніс його над Мотрею. Тоді нелюдським зусиллям вона рванулась й ухопила за руку пана. Ніж ковзнув по правій руці Мотриній і загруз у суставі середнього пальця.

Одразу-ж палець звис кривавою сосулькою вниз, а наймищині зуби в нестямі наскрізь уп'ялися панові в руку й почервонений кинжал вислиз із пальців на долівку.

Глухо скрикнувши, Дейнека зблід і осів на ліжку. А Мотря метнулася з кімнати, і розповідали потім дворові, як вона вибігла розпатлана через дворище за браму й подалася на село до батькової хати, а з пальця червоною стрічкою лягав слід на сіру пиляву дороги.

Того-ж вечора Дейнека покликав батька й матір і, зарахувавши весь Мотрин заробіток, наказав ще донести 3 рублі за розбиту чашку, подарунок неznаної княгині. Батьки мовчки вислухали й так само мовчки-понуро пішли із двору додому. Трьох карбованців вони Дейнеці не приносили, а подали на суд. Але суди ті. Самі догадуєтесь, чим кінчилось. Справу замазали, але суду так і не було. Мотрин палець на шкурці відгнів і зосталася вона без середнього пальця на правій руці... Так і почали її дражнити на селі Мотрею Безпалою.

І от для тієї Мотрі Безпалої почалося життя повне небезпеки й поневірянь.

Довго тягалася вона в городі по наймах, аж поки не потрапила строковою дівкою на буряки в фабрику, що тільки її збудував за 5 верстов у сусідньому селі граф Тирлецький, зять нашого-ж таки пана. Там їй почалося життя краще. Хоч і важка була робота—зате знала, скільки її і яка за неї плата. Там-же зазналася Мотря з фабричним слюсарем Гнатом Корольчуком і в скорому часі вони побралися. Чоловік заробляв, Мотря приробляла, дітей поки ще не було—і почали в

молодят навіть грошенята водитись. У жнива купили батькам корову і Мотря справила собі нову цвяховану скриню. Вже й сільські молодиці, Мотрині подружки, почали завидувати на її долю. «Ой, сестрички, хоч ви не наврочте», — жартувала часом у свято серед подруг Мотря...

І таки наврочили. Чи то вже так збігається, чи на роду другому написано, тільки в-осени, зараз-же після жнив, приключилася Мотрі біда, така, що відразу-ж кинула її ще на більшу нужду, на гірше горе.

Саме перед тим, як пускати фабрику в роботу, почали її пробувати. Мотрин чоловік, Гнат, робив десь біля казанів у паровичній. Може Гнатова необережність, а вірніше недогляд старших, спричинився до того, що Гната обварило з казанів парою. І його, не чоловіка, тільки роздуту червону водянку винесли з фабрики й привезли додому. Старі батьки знахарок та шептух, а з фабрики фельдшерів прислали—лічили й ті й другі, та не вилічили. Другого тижня помер Гнат Корольчук, Безпалої Мотрі чоловік, і поховали його на старому гробовищі, на тому самому, що розляглося там за річкою, на горі. Мало сказати—сумувала Мотря, мало сказати—побивалася, треба сказати—стерялася нещасна Безпала, ходить чудна така, сама не своя... Батьки її на прощу виряджають, а вона вже й на роботу до фабрики не пішла і сама не зна, де приткнутись, що робити, як його далі бути.

Одно тільки зна Мотря: що-дня до могилки довідується. Нарве нагідок, безсмертників, барвінком перев'є і несе на могилу. Одного ранку, проходячи повз панський склеп на гробовищі, запримітила Мотря,

що сидить на камені старий Дейнека, задумався. Наче щось ужалило Мотрю в саме серце: «І життя ти мені скривив і до щастя довів і щастя те не довге... Будь ти проклятий, навісний пане»,—подумала та й сама злякалася, звертає вже на бік, щоб обминути пана поза могилками... А старий Дейнека взгледів її, манить пальцем та, примруживши око, кличе:

— Мотре, га Мотре, йди-но сюди, не бійся, я тобі зла не заподію...

Ще дужче шпигнуло Мотрю в серце... «Ти зла не заподієш? А хто-ж мені все зло заподіяв». Але наче хто взяв її за руку й повів туди, до склепу... де сидів на камені Дейнека.

— Ну, йди-ж, здорова була, йди ближче, не бійся...—мружить хитро оком пан:—хіба ти ще й досі на мене за палець той гніваєшся, хіба пальця так і нема? Не виросло?

— Не виросло, паночку, нема. Бодай вам такий спокій на тому світі, як мені на цім палець, коли ви ще насміхаєтесь.

— Еге, голубко, багато хочеш,—озвався Дейнека,—не мав я на цьому світі спокою, то щоб і на тому ще не мав. А може. Хто зна? Ось ти за мертвим сюди ходиш, квітки йому носиш, а я за ким, а я за чим? За смертю своєю, Мотре, за смертю ходжу... Ох!

Жалко стало Мотрі старого, сивого, згорбленого...

— Моліться, пане...

— Моліться? І за палець твій молитись?

— Хай вам бог простить, пане...

— А ти-ні? Ох-ох-ох. Кажеш палець так і не виріс. Але нічого... За те ще на землі буде тобі заплата... Дасть

бог, уродиться в тебе безпалої та не з п'ятю, а з шістью пальцями. Хо-хо-хо!—беззубо засміявся старий Дейнека й примруженим оком пильно почав оглядати Мотрин стан, що помітно погрубшав на шостому місяці.

Під саме серце підкотило Мотрі щось і забилося. Схилилася Мотря на хрест, постояла з хвилинку, а потім із грудей як не вирве:

— Так будь-же ти проклятий богом і людьми!— крикнула панові й хутко побігла за ограду...

А позаду стояв беззубий сміх старого Дейнеки:

— Охо-хо-хо!

Далі... Коли й спати лягала, коли й рано прокидалася Мотря,—все їй у вухах луною стояв сміх та віщування старого Дейнеки: «Дасть бог уродиться в тебе, Безпалої, та й не з п'ятю, а з шістью пальцями, хо-хо-хо.

— Я не знаю,—раптом знов обірвала оповідання вчителька, вдаючись до Гері,—але пишуть у книжках і кажуть, що ніби бува в людини такій психічний стан, коли вона, не свідома того, може зробити все, що забрала собі в думку... Я не знаю, кажуть, що це навіяння...

Може так воно й було з Безпалою Мотрею.

— Хіба що?—нетерпляче запитав Геря.

— Вибачте, — одказала вчителька, — я й так уже зблукала на бік... Дозвольте оповідати в порядку. Ну, так от... Щось за місяць чи трохи більше після стрічі, старий Дейнека в білій гарячці згорів. Ховали старого, аби поховати. Людей було дуже обмаль, навіть діти його не поз'їздилися, посоромились, чи що... не знаю. З села ніхто не вийшов, так навірився пан людям... За

труною йшли тільки трухлявий дячок, кривий управитель, ключниця та ще кілька старих псарів, — решта-ж дворової челяди й на похорон вийти не за-бажали. Аж на третій, чи-що день, як ворони на стерво, злетілися Дейнечині діти й родичі ділити спадщину. А Дейнеку поховали в їхньому панському склепі, що й досі ще стоїть посеред гробовища й скидається на каплицю.

— Може він із написом над дверима: «Прохожий, не топчи мой прах»?—запитав учительку Геря.

— Ото-то. Він самий... Так слухайте далі,—продовжувала вчителька:—Так місяців через два після смерти Дейнеки в Безпалої Мотрі родилося дитя... синок... і що-ж би ви думали?

— Невже з шістью пальцями? неймовірно запитав Геря.

— Ви-ж бачили,—відповіла йому вчителька.—Оце-ж і є той Шостопал, що сьогодні частував вас насінням та черемхою. Це-ж син Ютієї Безпалої Мотрі,—оцей самий кудлатий дід, що йому вже за п'ятий десяток звернуло і що в нього на ногах по шість пальців.

— Але я не розумію, при чім-же тут гробовище, що всі його так жахаються?—потиснув у темноті плечима Геря.

— При чім?—перепитала вчителька.—А при тім, що на гробовищі навіщував Дейнека Мотрі й віщування його справдилось. Проте, слухайте далі, я-ж іще й половини не розповіла того, про що обіцяла розповісти.

— Ах, он як,—зрадів Геря:—ну, то з охотою слухаю далі!..

За стінами саме закінчилася чергова декламація з

курсанського репертуару й заля купалася в хвилях добросовісних оплесків. Геря запалив цигарку, розім'яв отерплу ногу й зручніше вмостився на продушеній клейончатій канапі. Він ще раз обіззався до вчительки.

— Дякую за те, що вже оповіли, й хочу слухати далі, бо як тільки кінчиться концерт, то покличуть вирушати на курси й хто зна, коли ще доведеться вдруге бути у вас, тоді я так нічого й не дізнаюся про таємниці старого гробовища.

— Ну, то слухайте... Породивши сина, Мотря про віщування Дейнеки нікому й слова не казала, тільки по весні зібралася в Київ на прощу. Прибилася до гурту Зарічанських прочан і вирушила в дорогу. Йшли день і ніч. Ішли висілками й хуторами, лісами й степами, рідко спиняючись на короткий одпочинок. Важко було змученій Мотрі з малою дитиною, але йшла відмолювати гріхи, яких і сама за собою не знала, а найбільше попросити за долю свого шостипалого сина. І спинилися прочани одного разу в містечку, де був ярмарок. Отаборилися просто серед ярмарку, на вигоні, проти церкви. Прослала Мотря рядничку, положила на неї сінка й тішиться сумною втіхою. А воно ноженятами пацає, руками в повітрі щось ловить, посміхається, вигріваючись на сонці. «А ти купила-б йому бублика,— порадила котрась із бабок,—нехай-би гралося твоє шостопалення». Аж зраділа Мотря: і як їй самій не спало на думку. Та й пішла Мотря купити бублика. Ходила вона не довго, тільки до бублейниць скочила, але коли повернулася до гурту, то наче її хто струснув і зопалу кинув на землю. Голова її зайшла, в очах потемніло, впала як підкошена на траву й почала Мотря

Безпала рвати на собі волосся й битися головою об землю. Згрудились над нею прочани, позбігались ярмаркові люди, держать її, ллють на голову воду, добиваються, що з нею. А вона на хвилинку наче опам'ятала, глянула на місце, де лежало її шостопале, і: «Нема!»—несамовито крикнула та й знову почала битись об землю.

Справді, гіркого дитятки шостипалого там, де воно лежало, вже не було. Почалися теревені-вені... В кожного свої здогадки, своя балачка... Одно каже, що свиня затигла, друге—що цигани вкрали, третє нічого не каже, тільки й собі гарячиться... Обшукали весь ярмарок, заявили урядникові, задержались усім прочанством аж до вечора, але дитяти—нема. Нема й нема. Кажуть Мотрі: шукай. А вона посміхається: «найду,—каже,—найду, бог не тільки карає, але й милує»... Але доки милувати, «бог» тяжко покарав Мотрю—одібравши в неї розум. Тихо-тихенько збожеволіла Безпала Мотря, так щоб на нового чоловіка, то й не признав-би. Все розуміє, все робить, як слід балакає—тільки як побачить де дитину, притьмом кидається до неї, як яструб на здобич, і впливається в ніжки очима: тоб-то чи не шостипале. А тоді почне плакати, молитись і вже таке накладати, що й справді купи не держиться...

Сходила Мотря й на прощу, прийшла й із прощі... Пожила рік при батьках—матір поховала, прожила ще два роки—батька не стало...

Взяла громада над нею опеку. А вона нічого не знає, нічого не тямить—захоче їсти, просить, а як у своєму селі перестали давати—пішла по сусідніх селах старцювати. Тільки одного не забула—що-року ходить до

Київа на прощу разом із Зарічанськими прочанами. За яких семеро літ Безпала Мотря старою стала, сивою, погорбилася. А скільки прозвищ наприкладало село до Мотрі—і «старчиха» і «безпала», й «дурна», й «шостипалова мати»...

— Село, товаришу, жорстоке,—раптом змінила балачку вчителька, звертаючись до Гері,—о, воно жорстоке. Може тому, що воно ще дуже дике, навіть зараз, а що-ж тоді, півсотні років тому?

Герю не цікавили жодні «вчительшині» міркування. Взагалі вона йому нічим не подобалася, крім одного—умінням оповідати. Вона оповідала так, ніби все це відбувалося коли не з нею, то принаймні на її очах. Мова її нехитра рідко порушувалася сухим книжним словом, або крученим реченням. Геря захопився оповіданням учительки й щиро висловив своє бажання:

— Продовжуйте, Варваро Михайлівно, будь ласка, продовжуйте...

— Одного разу пішла Мотря з прочанами до Лаврських печер у Київ. Одвідала вона й ближчі, й дальші печери, поклала мідяк у тарілку біля маслотної голови і, вже виходячи, порішила подати старцеві й свою застарцьовану копійку. Біля воріт, майже голе, обідране старча з заломленими за спину руками. Його простягнені наперед ноги були до колін у гнійних виразках. Воно сиділо й гугнявило: «Змилуйтесь на мое каліцтво нещасне, папаші родненькі, мамаші дорогі... А не можу-ж я заробити на хлібець святенький, на пропитаніє... Та нещасного мене мати породила, шостопалом ісповила, у сльозах потопа-и-ла... по світу пустила, дайте».

Зачувши тее, Мотря як не зірветься до старчати, як не припаде до його ніг, як не заголосить: «Ой, Матвієчку мій дороженький, сину мій єдиний, синочку. Не був-би ти шостопалом, не знайшла-б я тебе й до віку». А ззаду вже стара горбоноса циганка трусить Мотрю за плечі та й кричить: «Коли маєш подати нещасній дитині копійку—давай, тільки не тривож. Воно-ж хоч і старча, а й йому болить,—одійди». Заступила Мотря хлопця своїм тілом, притисла до себе, кричить: «Не віддам свого сина нікому в світі, хіба од мертвої мене забереш». А дитя, ніби почувши матір, і собі притулилося до Мотрі, оповило її за шию руками, тремтить. Прискочили прочани, позбігалися сторонні люди, втручаються, розпитують. А циганка, бачучи, що діло пронаще, заплелась у натовп і зникла. Приглядаються зарічанські прочани до хлопця і справді признають: «Мотриний шостопалий, цей, її. Що-таки шостопалий, а що і врода одна—ввесь у матір: ті-ж очі, той-же ніс, трохи горбоносий, і брови, і все...

Пощастило старчисі Мотрі відшукати свого сина—старчатко—й пішли вони з прощі додому—двоє старців.

Дивне диво сталося з Мотрею з тієї пори. Не та стала, що досі була. От є люди вчені, люди науки, хай-би пояснили вони, чому Безпала Мотря з того дня, як знайшла свого Матвійка, прийшла знову до розуму. Повернулася їй пам'ять, повеселішала, Мотря, пожвавішала, наче аж помолодшала, а була не при умі. Громада побачила це, зняла з неї й опіку, повернула хату, города та клопоть землі, передала гроші, що зібралися за кілька років од оренди за той клопоть та хату, і взялася Безпала Мотря знову хазяйнувати. І не погано

хазяйнувала. Заробітки найшла—то в попа білизну попере, то в урядника хату помастить—копійка до копійки і сяк-так жила нещасна жінка з своїм шостипалим сином. А він тимчасом підростав, убрався в силу. Ось уже йому дванадцятий, ось тринадцятий, п'ятнадцять, шістнадцять років. Підпарубійко вже.

— Скоро на призов,—жартувала часом мати.

А він коло хазяйства все пораяється, вже про свого коня думку думає.

Аж тут якраз почали будувати для кавалерійського полку ці самі казарми, де ви тепер стоїте. Пішов туди на заробітки й Матвій. Казав: пороблю літ зо двоє, справлю коня, воза, оженюся, а тоді вже й хату нову треба буде ставити. Не нарадується Мотря на сина... Знову почали її на селі признавати, знову вона бувало гомонить між сусідок:

— Отепер хоч і вмирати. Багато лиха я зазнала, та хто зна, хто мені допоміг. Молилась я й богу, та якби не випадок, то хто зна.

— Не говори Мотре, гріх,—розважали сусідки,—це бог тобі дав, як то кажуть, на старість радість.

— А може,—погоджувалася Мотря.

Минув ще рік. Минуло й два. Заметушились одного літа парубки на селі—на осінь призов, тільки Матвій не турбується. Казали йому там-же таки в казармах у полку, що його не візьмуть, бо по шість пальців на ногах має. Вже другий раз радіє Мотря, що ці шість пальців у пригоді їм стають... Коли-б же то не взяли!..

В-осени вирядили новобранців. Пішов і Матвій із новобранцями до міста на призов, а повернувся назад темний, як південна хмара: прийняли.

Пустили всіх на три дні, а там і прощайте. Прощай, мати, прощай, коню, прощай, нова хато, прощай, За-річко.

Загнали їх далеко, аж у Тургайську область, а через три роки вже з-під Мукдену Матвій матері листи писав.

— Воюємо, пише, з японцем, за Сахалін, хоче японець у нас Сахаліна забрати...

— Я вже тоді в школу починала ходити,—вставила учителька,—читала часом старій Безпалисі синові листи.

Пише: унтер-офіцер уже я, лекша служба стала.

Минув ще рік і два минуло, прийшов із салдатів Матвій—такий здоровий, повнощокій, із гармонією— всі дівчата на нього заглядаються. Хотіли лишити його й надалі федфебелем у полку, та з-за старої матері до-дому повернувся.

— Мені було вже тоді років дев'ять,—продовжу-вала вчителька,—коли вибухнула революція 1905 р. Тепер то я знаю, що то було, але тоді,—я нічого не розуміла. Зібралися дядюшки коло казьонки, читав Матвій їм якісь листки, спорили всі, а він верховодив. На старе гробовище на якісь таємні збори закликав молодь, а то суток на двоє—трое десь зникав у місті... На селі його кликали «демократом», а він продражнив мого діда, старого дяка—«Сисой, божа дудка».

Потім пам'ятаю, як у село заскочили дончаки, як пороли вони дядьків, перекидали догори дном усе село...

Матвій на той час зник у місті й що-ночі прокра-дався старим гробовищем побачитися з матір'ю... І от одного разу з Матвієм приключилося таке.

Була темна літня ніч. Прокрадався Матвій гробо-вищем до старої матері на село, і тільки поминув перші могилки за ворітьми й почав уже наближатись до панського склепу, як здалося йому, що коло склепу стоїть якесь неясне марево й мерехтить. Він наблизився— марево стало яснішим і прозорішим.

Забрало Матвія. Може хто з сільських парубків надумав налякати. Але не такий тепер час, щоб надоумило кого на жарти. Е, що буде, та й буде. Не повірю-ж я в нечисту силу... І, зціпивши кулаки, Матвій рушив далі. Здалося йому, що не тільки він, а й марево наближається до нього. Щоб підбадьорити себе, Матвій почав, ніби нічого не помічаючи, насвистувати. Отак, насвистуючи, порівнявся він із маревом. Тепер він бачив його виразно. Стояло марево на хресті ніби розіп'явшись, або хрест мерехтів із марева... На чоловіка воно не скидалося, а на рівний прозоробілуватий стовб, го-стріший до верху. Матвієві перетнувся на губах свист, і кулаки ще міцніше стиснулись. Чув, як билося серце, але йшов, не зводячи очей із марева, що мерехтіло за сажень од нього. Ось уже почав минати... Ще крок, два... і марево буде позаду... Але ноги. Оті 'непокірні ноги. Завжди, в трудну мить, вони роблять не те, чого хоче їх хазяїн. Сами собою, без Матвієвої участі, спочатку прискорили ноги ходу, а потім зірвались і побігли. Плуताючись у траві, спотикаючись об могилки й повалені хрести, мчав Матвій до горішньої огорожі, не переводячи духу... Боязко озирнувся назад і... скам'янів. Що це? Марево мерехтячим стовбом гналося за ним. Воно хиталося й присідало, витягалось угору й розпливалось у безформенну пляму, мерехтіло

білувато-прозорим сяйвом і безшумно пливло за Матвієм. У Матвія волосся полізло догори, рука, несамохіть поклавши хрест на груди, зацімхла... Ноги, наче приросли до місця...

— А-а-а!—несамовито скрикнув Матвій і кинувся, піднявши руки, в кущі... Там упав і поповз між гілками й корінням углибінь цілої стіни жовтої акації. Сучки рвали одержу, ранили тіло колючками, руки в сугавах млоїло й судомило, повзти далі більш не було вже сили. І перед тим, як упасти доліниць на землю, Матвій ще раз озирнувся назад.

Марево повільно мерехтячою плямою напливло на кущі. Матвій дико крикнув і непритомний уткнувся лицем у траву...

Вчителька замовкла й Геря потай перевів дух. Нарешті почалось те, чого він так довго чекав,—таємниці старого гробовища. Правда, вони тоненькою ниточкою вже прошили майже все вчительшине оповідання, але, нарешті, розвязка почала одбуватись там, де й зав'язалась—на старому гробовищі.

Вчителька помовчала ще трохи, ніби збираючись із думками, а потім продовжувала:

— Матвій пролежав у кущах без пам'яті всю ніч. Передранкова прохолода й перше проміння сонячного світла облокотали його теплом та свіжістю й повернули парубка до пам'яті. Як після тяжкої хвороби, ледве звівся Матвій на лікті й здивовано озирнувся. Нічна пригода загубилася десь глибоко в пам'яті й ніяк не виринала на поверхню.—«Що зо мною? Чому це я тут?»—непокоївся Матвій і не знаходив відповіді. Сліпучими ховрашками гралася роса на листові;

шелеснув вітрець у кущі й розвіявся; на містку проторохтів перший віз поселяннина в поле й знову—тихо...

Матвій, як завжди бува в трудну хвилину, згадав про матір. І тоді блискавкою осяялося в мозкові все: і втеча з села від арешту, і переховування в місті, і гробовище, й нічне страхіття... Як ужалений, зірвався Матвій на ноги й провів рукою по очах. Розгортаючи густий ряст кущів, він вийшов на прогалявину. Гробовище лежало, як звичайно, тихе й спокійне, облите матовими переливами передранкової роси... Стежка гадюкою повзла вгору до огорожі й никла в сонячничковій гущавині сусідніх огорodів. На ню й ступила Матвієва нога. Він ішов і навіть тепер, загидна, оглядався назад. Глибокий слід полишила в Матвієві нічна привода. Він не знав, що то було—примара, що породилася в його мозкові і налякала його, чи справжній привид. Матвій подвоївся. Мозок шептав одно, а в грудях кричало друге: «Це не хвора уява твого збентеженого мозку, ні, це жахлива примара, привид, тінь із того світу, що, як пішла за тобою, то вже не покине до самої смерти»... «Чого їй од мене треба. Чим я завинив і проти кого»,—плуталось у Матвієвій голові в той час, як він прокрадався чужими городами до матеріної хати... Згадалися Матвієві материни слова:— «Не плутайся ти в тую революцію, синку... До добра вона тебе не доведе... Чи то-ж у силі нашому братові перебороти пана. Пан і дужчий, і хитріщий, і розумніший... Треба гнутись, коритись, терпіти...може дітки наші... твої, бідненький мій»...

— Стий! Ага, сукин сину... Р-р-революцію, землю,

волю? На тобі, на, на!.. скирти палить, млини перекидати, пракламації?.. На, на!..

Сільський стражник і двоє козаків, поваливши Матвія на землю, били його спочатку кулаками, а потім підборами в живіт. Вони вже три дні сторожили на Матвієвому городі й, нарешті, їм пощастило; тепер Матвій лежав уже як колода в бурячинні й кров юшила йому з кількох ран.

На крик і стогони сина вибігла на город стара Матвієва мати. Вона припала на груди синові й заголосила:

— Синку мій, сину. Та чи-ж я тобі на казала, чи я-ж тебе не просила, чи я-ж тобі та й не розказувала... Ой і стала-ж я була сама проти пана, проти старого Дейнеки—та й занастив він мій вік, і твій, сину мій рідний, золотий, кривавице моя.

Матвієва мати голосила припавши на груди своєму синові, а стражник із козаками прали її зверху нагаями:

— Ага, так ти знала? Ти помагала йому, спосібнице проклята, стара відьмо?

Потягли Матвія на зборню, обливали холодною водою й знову пороли шомполами. А стару Безпалиху занесли сусіди до хати й поклали під образами одходити.

На другий день повели Матвія з іншими до міста, а над вечір стара Мотря Безпалиха преставилася... Город, поле й хату їхні одсудили якимось там судом Дейнечиним наслідникам за попалені скирти, а Матвія погнали по тюрмах аж до Сибіру. І перед смертю на духу таке сказала стара Мотря попові й душеприкажчикам, серед яких був і мій батько.

— Все нещастя моє від старого пана Дейнеки пішло, бо ж не нашому братові ставати проти пана. Не підкорилась я йому, боролася, проти панської волі стала... А за дужим, як приказка каже,—і бог, і закон. Не я перша, не я й остання. Щоб була не борюкалася—може-б і сина не занастила й віку-б дожила. Так передайте моему Матвієві, як може коли повернеться, щоб не повставав проти них, прокляла-б їх, так боюся... Мало що пан мені пальця відрізав, що машина його зятя обварила мені чоловіка, він і після смерті своєї не дає мені спокою... Одного разу на гробовищу зустріла я його... саме Матвія шостий місяць носила... Сміявся старий з мене, уражав: «Так тобі, каже, пальця й не вирросло». Не вдержалась я тоді, прокляла його, а він і каже: «Дасть бог уродиться в тебе безпалої та й не з п'ятю, а з шістью пальцями»... Не говорила я про це ніколи—нікому. Коли й Матвія шостопаłego породила—змовчала йому й по цей день,—правди не сказала... І Матвія позбулася, й знову його знайшла може тільки для того, щоб ще гіршої недолі зазнав—і все це від нього, від старого Дейнеки... А перед учорашнім днем, коли Матвія піймали, коли били його на вгороді—снівся мені сон, ніби тікає Матвій мій по слизькому крижаному березі над прірвою, а за ним женеться старий пан, тільки не пан, а тінь його стовпом мерехтячим... Ой, води!

Не встигла стара Безпалиха й води напиться, тільки ці ще слова сказала: «Так перекажіть-же йому, як повернеться, все... і що його, а, може, й дітей ще його буде гонити тінь старого пана з-за мене...—як здригнулася в-останнє й витяглася...

Геря бачив, що вчительці оповідати далі стало важко. І самому Гері, ніби каменем груди заклало—давить. Довгу павзу порушив смутний, але дужий спів за стіною вчительської... співали «Заповіт». Геря стрепенувся. Очевидно концерт уже і закінчився. Зараз заграє горнист на збір і курсанти вирушать додому.

Гері нічого не хотілося, ні «рівнятись», ні «печатати», ні «втягувати живота»... Він переживав далекі болі матері такої, як може була і його прабабка, й безсило бився в стіну загадок. Що-ж це таке? Адже-ж ніяких чуд на світі нема. Що-ж то за таке віщування старого, що справдилося?.. Невже тінь старого пана й з того світу переслідує шостопалого сина старої Безпалихи? Що це за мана? Чи може тут слід знати тільки одне слово, що кине одразу-ж промінь світла в темряву таємниць старого гробовища, у сутінь склепу з на писом: «Прохожий, не топчи мой прах»?

Учителька підвелася.

— Оце майже й усе з таємниць старого гробовища, якого так жахаються й по цю пору не тільки діти, але й дорослі, і може ще більше дорослі, як діти... крім хіба одного... Коли повернувся Матвій, аж оце тепер у революцію—йому переказали піп і душеприкажчики останню волю його матері старої Мотрі Безпалихи. На Шостопала це ще більше вплинуло... І без того чудний, він став відтоді ще чудніший та занепокоєний, що аж дехто вважає його за божевільного... Він зібрав рештки згадок і пам'яті й розповів свою пригоду на гробовищі перед своїм арештом та смертю матери. Це страхіття звязали зі сном його матері й тепер, кого не запитайте в селі, всяк скаже: «Шостопал — проклятий старим

паном із роду в рід за стару мати». Тінь Дейнеки буде переслідувати Безпалих. З дня на день чекають рішучої помсти гробовища над дідом Шостопалом, а він, очевидно, й не мислить своєї смерті інакше...

Концерт закінчився. Шум кроків і неясний відгук гомону викотився із стін школи на підвір'я. Заграв горнист, скликаючи до збору, й Геря підвівся. Він подякував учительці, як тільки міг щиро й гаряче, збен-тежений її оповіданням, міцно потиснув руку й вийшов із школи.

На вигоні проти школи вже вишикувалася рота. Геря механічно став на своє місце й, не чекаючи команди «позір»,—витягся... «Добре, що в темноті не вслідили «за виправкою»—плуталося Гері в голові, хоч-би вже швидше додому...

— Рота, позір.

— Праворуч.

— В рої.

— Кроком руш.

— Пісню.

Хлопці й дівчата валкою проваджали кавкурсантів аж до гробовища. Біля огради помахавши хустками й із піснею, селянство рушило назад.

Рота журавлиним ключем рушила вздовж гробовища донизу. Було холодно в гімнастборках. Роса наскрізь промочила обмотки на ногах, хотілося спати, а декому й їсти. Місяць посріблив хреста на склепі старосвітських панів що нижче половини дороги до воріт на гробовищі, і Геря, проходячи мимо, боязко позирнув на склеп і одвів очі. Склеп стояв білий з боку місяця й чорний, як сажа, в тіні, мертвий, мовчазний...

— Швидче-б до казарм,—було в кожного в голові,
в тім числі й у Гері...

На селі переспівувались перші півні.

Розділ третій.

Життя на кавкурсах ішло своєю чергою. Рано з зорею вставали курсанти, поїли, чистили коней і бігали з казанками до кухні по «шамовку». Потім муштра. Вона займала більшу частину дня. І тільки увечорі наставав, нарешті, довгожданий час відпочинку й розваги. Затишні світлі кімнати клубу вабили до себе курсанта. Там ленкуток, тут аерохем, далі бібліотека, антирелігійний куток, сільсько-господарчий, музичний, шахи... Клуб вечорами оживав, лив тепле світло з вікон, шумів бадьоро, як рії у вулику, як молоде вино в добрій сакві.

Сьогодні неділя. Ще зранку Геря плекає думку про те, як дістане по обіді відпустку з казарми й довідається на гробовище. Йому час од сніданку й до обіду тягнеться, як нитка з мережева,—без кінця. За цей час він програв Музиченкові три партії в шашки й одну в шахи, перекидав усю літературу в військкуткові й уже намірився був іти під клени гуляти в «скраклі», коли саме розітнувся сигнал на обід. Геря зроду не мав нічого проти обідів, але сьогодні йому здалося, що Климчук перестарався... Він наложив Гері стільки, що той ледве з тим усім упорався. А поки вартовий по роті зібрався видавати перепустки, то Геря встиг навіть

перерахувати кісточки з кавуна, що купив ще зранку в повновидої перекупки Моті.

— Геря?

— Я!

— Маєте відпустку на чотирі години.

— На п'ять-же!

— На чотирі... Минулої неділі ви прострочили годину. Коли й тепер прострочите, то наступної неділі зовсім не матимете.

Геря не сперечався, бо з досвіду знав, що це даремна робота: одразу почалася-б лекція на тему про витривалість бойця, про свідоме ставлення до своїх обов'язків, про дисципліну...

Геря вийшов за ворота кавкурсів і звернув праворуч туди, де за великою площею пустирів нерівною щетиною акації й осокорини поп'ялося вгору оточене ровами гробовище.

Стояла передосіння пора—початок вересня. Небо—високе й глибоке влітку,—тепер спустилося нижче й сонце ходило по ньому, що-дня вкорочуючи свій дуговий шлях од сходу до заходу. Але з того, що сонце наблизилось до землі, воно гріло не більше...

І чому так?—перебирав в голові Геря.—Чим нижче стає над землею сонце, тим воно менше гріє. Сходить сонце, здається, низько, низько над землею, а тепла мало. Заходить сонце... Наче аж залива весь світ по-жаром, а вже прохолода гнітить зверху й насувається вечірня свіжість. А в літній південь, коли сонце стоїть високо, високо над землею, й тіні стеляться з мишачий хвіст завдовжки, тоді, здається, все наскрізь просякає сонцем, мерехтить і купається в соняшному мареві...

Тьфу, на твою голову, Геря! Що ти все хочеш знати?! А чи багато взагалі на світі такого, чого чоловік не може знати? Вчора на гурткові говорилося про те, що чоловік може навіть куряче яйце зробити і тільки бракує, щоб із нього курчата лупились... Здорово! Наука й техніка скоро пройдуть усе життя наскрізь і тоді, брат, досить буде легковажної дитячої витівки, щоб раптом увесь світ вибухнув у простори зливою не-догорілого каміння й розтопленого металу.

Геря за думками не помітив навіть, як опинився біля гробовищенської огради. Ворота знову стояли замкнені, як і тоді, коли він із ротою марширував шефствувати на Зарічку. Довелося скористуватись перелазом.

Вузенька стежка за огорою повилася поміж могилками до гори й губилася десь у високій траві аж за склепом. Склеп над трухлявими хрестами старого гробовища висівся, як велетень над дітворою,—а вона ледве сягала йому до пояса. Гробовище, з панським склипом, нагадало Гері й стару Мотрю Безпалиху, й пана Дейнеку, що накрював колишній своїй наймищці шостипалого сина, і таємну примару, що пливла літньої ночі за бравим русько-японським салдатом із бунтарським духом, невірою й непокорю в грудях,—за отим химерним і чудним тепер дідом Шостопалом.

Різким контрастом Гері видавалось оце таке звичайне зараз старе гробовище зі склепом, облупленим, як лазня на курсах, із могилками такими невинними й шарудливими темно-зеленою травою, проти тієї уяви, що породилася в Гериній голові після оповідання вчительки.

— Тільки глупа ніч може породити різні жахи й таємниці...—вирішив Геря.—Бо вдень, коли сонце стоїть

над головою—кожна річ виглядає такою звичайною, такою сірою й буденною, що буває навіть смішно, коли вночі набирає вона химерного й таємного значіння й загадковости. Хрест виглядає вже на покійника, що, розіп'явши руки, здається сунеться на тебе, біла пляма від місяця в кущах акації—нічним привидом, сухі гілки—кістяками, а обвітрений камінь—черепом.

Геря порівнявся зі склепом. Через прочинені двері визирав у кутку з-під стелі облізлий образ; у долівку повгрузали тяжкі камінні ляди, закидані обваленою цеглою й якимсь чужорідним для цього місця сміттям, а ще в одному кутку сіріло химерними викрутасами павутиння.

— Горенько наше!—покивав головою Геря:—і оце те, що розбило життя двом поколінням здорових людей, що перетнуло рід, що налива жахом ще й тепер околиці й залякує ціле село. Одначе хтось, певно з городян, хоч вряди-годи, а буває тут... У кутку, за образом,—порожня пачка з-під папірос... за одвірком брудно—жовта пляшка й подекуди попалені сірники...

— Пройдуть часи, обвалиться цегла, зрівняється навіть земля над оцим містом, і нікому ніколи в світі й на думку не спаде жахатись цього місця. Тільки потім, новий чоловік, копавшись тут, може натрапить на череп старого пана Дейнеки, стукне носком у лоба й глибше зажене в землю заступа.

— Ех ти, життя наше земське, чого ти варте!—підсумував свої думки Геря й мимоволі оглянувся.

Позад Гері стояла дівчина.

Де він її бачив? Ага! Дочка гробовщика... одмикала ворота, як ішли ротою на Зарічку шефствувать...

— Драстуйте!

Дівчина хитнула у відповідь головою, не привітавшись, правда, на слові, і пильно оглянувши Герю, запитала:

— Що ви тут робите?

— Я?—здивувався Геря,—гуляю. А хіба й на гробовище треба квитки брати?

— Я сторожева дочка...

— А...—примружив око Геря,—значить начальство, тоді правильно!..

— А ви покиньте правити жарти, товаришу курсанте... Сторожка повинна знати, хто й для чого буває тут, а то різні... ходять.

— Тільки й усього?..

— Тільки й усього!..

— Мало...

— Хватить!

Геря приступив ближче й подав дівчині руку:—Ну, ще раз здрастуй! Не будемо з першого разу-ж сваритись.

— Я...—відповіла дівчина, в свою чергу простягаючи Гері руку й червоніючи:—я тільки запитала, а ви вже й кепкувати почали...

— Знаєш, военний, йому все одно...

— Коли все одно, говоріть тоді з деревом,—миттю насупилась дівчина.

Але поволі її смугляве обличчя почало й собі розпливатись у посмішку й десь глибоко в пружастих грудях прокинувся перший стриманий смішок, що нарешті перейшов у заливчастий дзвінкий регіт...

Обліті сонцем стояли вони одно проти одного біля старого склепу й так реготали, як-би після зароку...

Це була висока смуглява дівчина, струнка, як низова осика, з цілою купою чорних незап'ятих кіс, що буйно виривались з під хустки на лоб, на вуші, на потилицю... Під її широкими густими бровами блищала пара дикуватих, як притушені жарини, блискучих очей. Одяг її складався з спідниці поверх широкорукавої хрестиком вишиваної сорочки й крайки на високому стрункому стані. З вух звисала пара кільчастих срібних серег, на ногах—слідки повсякчасного босоногого життя. На вміру худорлявому довгастому обличчі—холодною мармуровою скульптурою горбився ніс. Соковиті повні губи збирали до купи все обличчя над вугластим підборіддям, а самі збігали вниз характерними рисками. Нижча губа, ніби підтримуючи вищу, випиналась уперед не більше, як на волосину, ховаючи цілий разок білого блискучого намиста.

Гері дівчина одразу-ж уподобалась своєю безпосередністю, незайманою вередливістю, а найбільше своєю дикуватою вродою...

— Бий тебе сила божа, як-же ти гарно смієшся!— звернувся він до дівчини,—і як-же тебе зовуть, коли ти така?

— Мене? Гафійкою... то-що?

— То,—підступив до дівчини Геря,—то ходім, Гафійко, вдвох на шпацір. Я, правду кажучи, здорово скутив за людьми... а особливо за дівчатами. На курсах усі поприїдалися, усіх наскрізь знаєш, та й наш брат,— знаєш, не те, що жінка. У жінки вдача м'якша, чутливіша, серце тендітніше—вона тебе швидше й зрозуміє, і розважить, а може й пожалує.

— Так ти...—раптом насупилась дівчина,—шукаєш

собі чулого серця та м'якої вдачі,—і голос у Гафійки перескочив на металеві струни,—так не туди попав, козаче!..

Тепер уже Геря насупився.

— Ти, дівко, вже дуже догадлива, тобі-б тільки на картах кидать,—з-під лоба зиркнув він на Гафійку.

— Ну, то сердься,—взяла дівчина Герю за руку й голос її поплив нижче на оксамитові приструнки,—я люблю, коли сердяться... Проте, що ти мені поганого зробив? Ходім, коли хочеш...

Виявилось, що Геря хотів. По стежці пішли вони до горішньої огради. Збирали квітки на могилках—шукали Йвана й Мар'ї, Гафійка виплела з жовтих безсмертників вінка й уквітчала ним собі голову... Балакали мало. Та й що за розмови могли бути між людей, що за годину тільки вперше зустрілись. Проте Геря встиг розповісти Гафійці, що він родом із Кубани, що в нього є сестра така-ж гарна, як і Гафійка, що за голоду вмерла його мати, і батько зістав удівцем на хазяйстві.. Ще жалівся Геря на те, що йому нудно на курсах, що він завидує на її, Гафійчину, волю, що хоч на курсах і гарно, але-ж дома, як-то кажуть, краще... Тягне...

Гафійка мовчала, перебираючи квітки на вінкові. Тільки коли Геря похвалився, що в нього на Кубані є сестра така ж уродлива, як Гафійка,—вона почервоніла й нижче нахилилась над квітками, а коли Геря позавидував на її волю, глянула на нього так, ніби хотіла сказати: ніхто не знає, де хто буває,—і знову потупила очі у квітку.

— А ви по чім знаєте?—раптом озвалася вона до Гері,—потім ви знаєте, як мені з цією моєю волею?..

може ця воля часом так приходиться, що гірше... за неволю...—сказала й замислилася.

Геря насвистував. Йому ще ніколи не спадало на думку, щоб воля та була гіршою за неволю...—Плутає, щось...—думав він за Гафійку, але не сказав нічого,—сидів і кусав стеблинку.

Над самими їхніми головами просвистів табун голубів. Він, ніби обминаючи гробовище, швидко промчав над головами й косо, й повільно сів на вигоні за ровами. Це раптове порушення тиші вивело обох із задуми й одразу-ж утворило інший настрій.

— Так, усяке буває з чоловіком...—заговорив, підводячись із землі, Геря,—от хіба я думав коли, що тут, на гробовищі, зустрінуся з дівчиною, яку до того ще зватимуть Гафійкою, а проте зустрівся...

— А ви тут часто буваєте?..—запитала Гафійка, раптом переходячи на «ви».

— Ні, оце вдруге... Тепер може буватиму частіше.

— Чому тепер частіше?

— Я-ж сказав,—«може»...

— А... Але-б я не радила...

— Може-б не хотіла, а не радила-б...

— Ні, навіть коли-б і хотіла, то не радила-б... Не гаразд тут...

— А що, може, мертвяки хапають?

Гафійка почервоніла й, насупившись, відповіла:

— А ви не смійтесь... Поки-що я вам зла не хочу, а через те й не раджу, особливо вечором... Тут небезпечно.

— А-ха-ха-ха!—розгонисто засміявся Геря,—мертвяки тих не чіпають, хто в них не вірить...

— Ні, тутешні хапають і тих, що вірять, і тих, що не вірять,—аж ніби зі злістю в голосі відповіла дівчина й, швидко зірвавшись, пішла.

Геря нагнав Гафійку десь аж за п'ятою могилкою...

— Чого ти сердишся, дівко? Я ж не сердивсь за те, що ти віриш, то не сердься й на мене за те, що я не вірю...

— Я не сердюся... Я просто знаю й через те раджу вам не ходити сюди, особливо вечором, а ви робіть, як знаєте, не дитина-ж ви!

Вони порівнялись із склепом. Раптом у склепі щось глухо стукнуло, так ніби з стелі обвалився шмат штукатурки і знову стихло. Дівчина, як од електричного току, спинилася й вся насторожилася. Потім раптом схвильованим шептом наказала Гері:

— Ідіть собі... Так ніби ми й не зустрічались... Ідіть швиденько наперед... Я піду назад... Може ще коли... Ідіть!

— Та в чім справа?—знетерпелився Геря.

— Ідіть... Ну?.. Ну, прошу-ж я вас...—Із Гафійчиних очей глянуло на Герю стільки прохання, що він, навіть не сказавши «прощай», хутко подався до склепу. За хвилину, коли Геря оглянувся назад, Гафійки вже не було. Вона зникла десь за кущами...

А з дверей склепу виходив високий, чорний, здоровий парубчага в шкіряній куртці й у високих чоботях. На голові йому стовбурчалася кепка збита на потилицю, руки сиділи глибоко в кешенях, гарний із себе, він був проте якийсь похмурий, непривітний і пронизливий. Погляди Гері й чорнявого парубка перетнулися. Парубок ніби спинився в дверях і ледве посміхнувся,—

так, принаймні здалося Гері, але потім вони пройшли один повз одного,—Геря вниз до огради, а парубок у шкурятянці вгору—туди, де зникла Гафійка. Парубок чомусь здався Гері ковалем.

До самих воріт Геря йшов і не оглядався. Десь у середині заворушилось йому негарне почуття до цього високого парубка і певність, що це він був причиною Гафійчиної втечі. Для Гері тепер не було сумніву, що цей чорний парубок, безперечно, Гафійчин любовник, що це вона його вичікувала коло склепу тоді, коли Геря зустрів її так несподівано... і очевидно зірвав їм побачення. Через те вона так швидко погодилася й на прогулянку, щоб одвести його подалі від склепу й не зробити свідком свого побачення з оцим чорним молодчиною. Десь глибоко вирости безпідставні ревності й ударили краскою в Герине обличчя.

— Ні, таки жінка зрадлива й брехлива істота,— вирішив Геря, заносючи ногу на перелаз... Тепер я розумію, чому вона хотіла, щоб я рідше бував на кладовищі,—а особливо вечором,—це місце їхніх побачень. А коли такий парнище справді приревнує, то воно, дійсно, трохи небезпечно бувати на гробовищі, не то вночі, а й удень. У нього, певно, кулаки, як довбні...

І Гері стало завидно, заздро й якимось мулько на душі. Ось вони вже певно зустрілись, розмовляють, може вона схилила голову на його плече, може кладе поцілунок на присмагле обличчя... а ти, як дурень, ідеш од чужого щастя, тікаєш, боїшся перешкодити, боїшся, щоб не поламав цей... коваль ребер. І для чого було дражнити? Хіба я її примушував, щоб вона зі мною гуляла? Для чого було викликати хоч найменшу надію,

щоб потім одним словом зірвати її, як молоденький пуп'янок, не давши йому навіть розпукатись. А гарна вона, у-у! Весела й сумна, ніжна й зла, зрадлива й неймовірна, і вередлива, як кожна жінка.. Усе те, що так не подобається нам у жінці, але без чого й жінка нам ніколи не сподобається...

Геря навіть не помітив, коли став на воротах курсів. Вартовий примружив око й, пильно оглянувши Герину постать, уївся:

— Що, браток, не повезло в чомсь?—озвався він до Гері.—Сьогодні мабуть усі вовки виздихали в лісі, коли Геря повернувся раніше, ніж слід...

— А йди ти!..—не витримав Геря й круто вилаявся на адресу вартового Пискаленка, поодинокого на курсах вайла й незграби, десь із Полтавщини.

Вартовий Пискаленко голосно зареготався вслід Гері й захоплено почав полювати на бідну комаху, що метушилася біля його чобіт, а він поціляв у неї зверху прикладом винтовки.

Гері день до вечора видався, як довга анкета.

Було багато запитань і багато відповідей, але ні одного по суті. Тільки Юхимчук, роздаючи вечерю, запитав жартома Герю, як поживає «женський вопрос», але дістав од Гері відповідь, з якої можна було тільки зрозуміти, що «женський вопрос» найбільше торкався його, Юхимчукової, матері...

Увечорі було кіно. Геря не пішов. Його на двоє суток із завтрішнього дня відкомандировують до розпорядження завклубу й завтра треба буде йти на Зарічку з літературою. Це єдине, що порадувало Герю за цілий день. По-перше, не треба буде йти на муштру,

по-друге, воно хоч завтра й не неділя, проте може будуть коло школи дівчата, але найголовніше це, що прийдеться йти гробовищем, і може... Геря одігнав цю думку, як надійливу муху. Укладуючись, Геря виправдувався сам перед собою...—Ну, чого я піду на кіно, коли сьогодні картини, кажуть, зовсім не цікаві й взагалі цілий день, як кутя з проса... Спать!

Крутячись на не дуже вигідному й м'ягкому ліжкові, Геря марив... Як завжди, його маріння були однакові: Кубань, батько, спокійне родинне життя, повнощока цікава кубанка, або робфак, лекції, робфаківка, студент Геря, професор—Петро Геря, академик... Петро Максимович Геря... томи написаних книжок... портрети академіка Гері по журналах, і т. д. Але сьогодні, на фоні цього тьмяного мережива, великим силуетом то зникало, то знову вирисовувалось обличчя Гафійки.

Ось він підходить до склепу, а з склепу визира гробовщикова донька, хитро підморгує йому лівою високою бровою й манить до себе пальцем. Геря йде до неї, ні, не йде, а його несуть крила і так солодко всьому тілу, посмішка лізе до губів, потім вище й вище, аж до ушей, аж до скронь, ось вона охопила всю голову й млосно, і приємно, приємно залоскотала десь аж у тім'ї... Але раптом! Що це? За спиною Гафійки вироста отой чорний парубок, хватя її за плечі й тягне у склеп. Гафійка пручається, простягає до Гері руки, благає помочи. Він увесь напружується, воліє допомогти,—й не може. Ноги мов прикипіли до місця... не рухаються й на міліметр. Відчай... жах... кінець!.. Увесь світ забігав у якомусь божевільному колі. Зірки пронеслись під самим носом у Гері. Геря хоче крикнути й

не може... А ноги, як чужі мертві колоди, приставлені до його напруженого тіла, не відчують усього жаху, всього відчаю,—стоять...

Нарешті, останнє зусилля всієї істоти, пекельне напруження ніг і голосу—і Геря зривається, Геря кричить, Геря... прокидається.

На ліжку Пискаленко, галушка з Полтавщини, розмотує онучі, лаштуючись спати.

— А чого ти, Петре, йорзаєш ногами по тюхляку всьо-дно, как бригадна лошадь по маніжі? Чи, може, женський вопрос сниться?—питає він Герю.

— Свиныче ти сало!—відповідає йому Геря, натяга на голову ковдру й повертається до стіни.

— Антілігент!—похмуро огризнувся Пискаленко й, ніжно розгладивши розвішані на «піддержке» онучі, ліг.

Ніч і тиша залили казарму.

Розділ четвертий.

Гробовщикова сторожка вросла у могилки, як гриб межи пеньків. Акації понахиляли свої віти над покрівлею і зовсім закрили її від ока людського. Тільки з рясту ледве манячив надщерблений чорний димар;—сторожці може й сто літ минуло. Раніш це була сторожка при церковці, а церковку збудував тут для своїх кріпаків ще один із старосвіцьких панів Дейнеків перед своєю смертю і наказав себе поховати поруч у склепі й щоб люди, проходячи, хрестилися зпочатку тричі по тричі на церкву, а потім тричі на склеп. Пізніш все це забулося й син того пана дозволив ховати тут і людей. Ще коли піп поспитав його, нащо дозволив,—панич відповів: «А щоб веселіш було гнить у землі, бо з моїм батьком мабуть ще нудніше було, як із тобою, цапина твоя борода». Взагалі той панів син був великий дивак. Він за одну ніч прогуляв якомсь на картах чи не всі свої добра, приїхав до-дому і з пістоля застрелився, лишивши на столі таку писульку: «Коли вмру, то складіть мені навхрест руки і щоб із пальців на руках було зроблено дулі й те, що в правій руці—буде родичам, а що в лівій—борги за карти. Папірця того знайшли й порвали, а пана таки поховали, як закон велить. Перека-

зують ще старі люди, що з цього пана, коли-б він не був паном,—був-би й зовсім гарний чоловік.

І от від тої пори довколо склепу розрісся цілий ліс хрестів—велике старе гробовище, затишок для людського горя й могила для щастя.

Тепер сторожем жив тут Макар Горбатий. Був він колись не горбатий, жив на селі, але до роботи був не дуже охочий,—парубок, сирота,—злігався з коноводами й крав коні, аж доки не зловили й не почали випитувати спільників, та так, що після того Макар і згорбав. Одсидівши своє, Горбатий оселився з своєю жінкою на гробовищі за сторожа.

Оце років уже п'ятнадцять минає, як умерла його жінка, а вмерла, кажуть, від того, що горбань її часто й тяжко бив, мучив і знущався і після їхнього шлюбу лишилася в Макара одним одна дочка Гафійка.

Стереже її старий, як око, в село не пускає, а де забачить, що з кимсь словом перекидається, зараз-же кличе до-дому, як той цеповий пес,—так і зорить, так і нагляда.

Це чи й не все, що могла знати стороння людина з життя у старій сторожці на гробовниці, бо ніколи ніхто туди не заглядав, навіть води напиться.

Але Геря й цього не знав. Йому видавалась стара сторожка райком, тихою заводдю, блаженим куточком серед буденої метушні й турботного життя. В уяві молодого романтика малювалась картина за картиною стародавнього побуту в сем'ї незайманих, старовинних людей, гостинних і привітних.

Одержавши сьогодні від Культшефкомісії книжки й газети однести на підшефну Зарічку, Геря акуратно

склав їх у ранець, ранця примостив на плечі, взяв на ремінь «гвинта» і по сніданку вийшов за ворота кавкурсів. У воротах весело підморгнув вартовому і, помахавши рукою,—попрощався.

— Наше вам із кісточкою! Будьте ви всі тут трижди здорові... Несу, братішка, зарічанам газети на розкурочку...—і, сам посміявшись із свого дотепу, пішов бадьорим воєнним кроком, весело насвистуючи.

Вже не раз помічав Геря, що на ході йому особливо легко думається. А сьогодні ще особливіш і все про... Гафійку.

Снідаючи, він уже складав плана, як ітиме повз сторожку, зайде води напиться і побачить Гафійку. Правда, проти неї в грудях уже встигло вирости упередження: чому вона з тим чорним... ковалем?! Але тут же найшлося і виправдання: а чому й ні? Вона-ж досі його не знала, вчора тільки вперше побачились, то тепер може й...

— Геря!..—сказав він сам до себе—не будь йолопом, ти не поганий, не ду...—Геря подумав трохи і в голос докінчив: так... не дурень!.. Ти повинен одбити її в коваля. Ти їй своїх віршів надаруєш і ще для неї напишеш... спеціально. Цікаво, чи вона грамотна? Геря-а! Слу-ша-а-ай!..—Ать, два, три... ать, два...

Він підкинув вище на плечах ранця, міцніше стис у руці реміння од «гвинта» і прискорив ходу.

— Головне — не націляться,—митикував Геря,—не приміряться, не обдумувать, а так од перелазу просто до дверей—«шасть»—і: «дайте пожалуста напиться», а Гафійка вийде, загориться, голову такички нахилить, засоромиться, та:—«пожалуста, тов. курсант...», а

папаша з хатини:—«ти дала-б їм, доню, сирівцю краще...», а я:—«дуже вдячний, пане хазяїнс, але сирівець льохом односить...»—та беру від Гафійки кухля з водою, та гак пальцями об її руку ледве, ледве—«черк»,—а потім віддаю, та так руку ледве, ледве — «тись», — а потім і кажу:—«а хто-б це показав мені найпростішу стежку до села?..»—а батько з хатини:—«не полілуйся, доню...», хе-хе-хе,—«не полілуйся»,—мовляли..., а потім у дверях вона хоче наперед пройти і я хочу наперед пройти, та так—о плечем об плече ледве, ледве...»

Коло самого перелазу, як ото бува дитина пушок із кульбаби здимає,—раптом видуло Гері всі думки з голови. Він став, як укопаний, із занесеною на перелаз ногою і прислухався... З-за огради, звідти, де в гущавині притаїлась сторожка, там виріс і сюди поплив на хвилях ранішнього вітерцю як-би стогін, чи ридання,—наче з глибокого льоху, приглушено й тому ще більш уразливо й розпачливо. Геря затаїв дух і ще раз прислухався. Тепер уже сумнівів не було: в сторожці виразно захлинався здавлений жіночий крик, душився й нетямився. Десь у грудях Гері йокнуло: «Гафійка!..» Миттю він одвернув полу шинелі й перемахнув через перелаз. Рушниця боляче молотила Герю по правій нозі, ранець збився на бік, а він розмахуючи руками й спотикаючись об могилки, біг туди, звідки доносився крик. Крик ставав усе ближчий й виразніший і Гері здавалось навіть, що він вчуває вже ноти Гафійчиного голосу.

З розгону Геря підскочив до дверей сторожки і шарпнув за клямку. Клямка метально дзенькнула, підвівшись угору, й безсило впала вниз,—двері не подались під коліном, очевидно зсередини були на засові.

Геря ще раз надушив на двері, але вони так само непо-рушно стояли перед ним.

— Одчиняй!—крикнув він таким голосом, що й сам його вперше почув од себе:—одчиняй!..

Тепер Геря на мент перевів духа й прислухався. Крик уже пропадав десь, як одлунки в гаю, чи того, що кричало, привалювано зверху подушками.

— Одчиняй!—крикнув іще раз Геря й почав тарабани-ть у двері прикладом винтовки...

— До вікна,—промайнуло в голові, саме в той час, як за дверима почувся низкий, грудяний і спокій-ний бас:

— Хто там двері ламає, сука його мама?

Голос прогучав і за ним залягла тиша. Ніякого крику, ні хоч-би зхлипування вже не було чути, наче перед тим нічого й не трапилось, і голос прозвучав заспаний, як у чоловіка, щойно розбудженого й тим недоволеного.

— Ну хто-ж стукає?—підвищився голос за дверима.

— Чоловік!—відповів не думаючи Геря.

— А якого чорта треба тут чоловікові?—запитав голос.

— Ти одчинеш, чи ні?!—Геря грюкнув у двері коліном.

— Одчиню, але, щоб потім не шкодувати за ребрами...

Геря одступив кілька кроків назад од дверей і взяв на руку «гвинта». За дверима почулось зпочатку шару-діння, потім згук, подібний до того, якби впала ляда од горища і, нарешті, десь із другої кімнати зоговорив хрипкий пристаркуватий теноровий голос:

— А що там, Лексію, таке?

Бас за дверима відповів:—Та тут холера якась у двері тарабаниться, руки-б йому...

— А чого-б я лаявся, синку?—перебив баса чоловік уже зовсім близько коло дверей і потім на повний голос до Гері:—А чого тобі, чоловіче божий?..

— Одчиніть, дайте води напитись...

— То ти так-би й казав, а то двері тут висаджував...

Зарипів по прогоничу засув, проскавчали двері на завісах і відкрили темну яму в сіни. В глибині, ледве помітний у сутінках, заклавши руки у кешені, стояв учорашній чорний Герин знайомий, а за ним великоголобий горбатий дідок,—огидне страховисько,—сторож із гробовища—Макар Горбатий.

— А чого це ти, чоловіче божий, винтовку на нас наводиш, либонь ти... не води хочеш?—звернувся горбань до Гері.

Геря спустив винтовку й, не вішаючи її на плече, запитав:

— Що це тут вас різали, чи ви кого різали, що так кричало?

— Що, синку... кричало?—відповів сторож, здивовано знизуючи плечима.

— Може-б ви не придурювались, товаришу діду, та розказали-б у чім справа?—аж стукнув прикладом об землю з нетерплячки й пересердя Геря.

— Ти-ж, голубчику... води питав, так ось я тобі зараз винесу...—І горбань, кумедно перевалюючись, як качка у березі, почвалав до хати, а Геря лишився віч-на-віч із тим другим. Чорний парубок у шкуратянці стояв, дивився на Герю зверху вниз і посміхався. Його очі

тільки що не говорили:—О, я тебе вже бачив, я тебе добре знаю...—і блищали викликом, нахабством і зневагою. Права його рука весь час помітно гралася чимсь у кешені, й Гері не важко було змитикувати, що то могла бути за «цяця». Він міцніше стис у руці гвинта. Ворог одверто говорив про те, що він ворог, і наче тільки й шукав зручної зустрічі.

Тим часом, на порозі халупи з'явився з водою Горбатий і простяг її Гері у великому череп'яному кухлеві з словами:

— Пий, чоловіче, та вдруге, коли заманеться води, не гупай так страшно у двері, бо чи довго їх висадить, а хто мені, вбогому, другі справить, господи сусе...

Геря напився й подав Горбатову кухню назад:

— А все-таки, що за крик був тут у вас сьогодні?

Горбань потис плечима, підняв угору пальця й суворо—урочисто проказав:

— О, тут, чоловіче божий, на цьому гробовищі часом не тільки кричить, а й ганяється... Хіба не чув нічого про це гробовище? Я тут живу вже по-над двадцять літ, та й то тільки но смеркне, повіриш,—зараз же в хату і «до вітру», вибачай, боюсь вийти, а покладу хрести на двері, на вікна, почитаю молитов, та й під рядно мерщій.

Геря пильніше глянув на старого. Яхидні очі кепкували й сміялись, а зашкарублі губи суворо плели дурниці. Чорний же парубок так просто одверто й глузливо розреготався при цих словах Горбатого. Геря не стерпів.

— Ви, дідуню, прибережіть свої казочки для внуків, коли будуть, а мене на баса не беріть! От...—Геря

вже помітно нервувався:—я все одно визнаю рано, чи пізно... Да... (павза)—А де ваша дочка?

— Не сердься, сину, на старого, я й забув, що тепер народ ні в бога, ні в чорта, а особливо ви... комунія!.. А дочка? Хе... Може сватать зібрався? Так вам же, кажуть, тепер бабів пайкою на цілу роту видають... Ха-ха-ха!

Чорний парубок аж похитнувся зі сміху. Гері краска вдарила в обличчя, проте він стримався, хоч і рвало його на відповідь. Перевага була на боці супротивника. Лишався один тільки вихід: шукати інших шляхів для відплати, інших способів для помсти, іншого часу для того, щоб дізнатися, що за таємничий крик захлинався сьогодні в сторожці і чому так раптом і де він зник. І все-ж Геря вирішив ще раз запитати про Гафійку.

— А ти почім її знаєш?—здивувався старий.

— Та вже знаю...—була відповідь.

— Е... якщо так, сину мій дорогий, не тобі кажучи, далеко дочка моя,—поїхала... як-то в казці... за тридцять земель, у тридцяте царство, не в наше комисарство... Ха-ха-ха-ха...

І чорний, і горбань вже просто безсоромно, одверто й нахабно знущалися з Гері. Далі терпіть було нікуди, або відповідать треба було, або йти своєю дорогою. Геря вирішив іти.

— Бувайте здорові,—озвався він,—дякую за воду. А Гафійці передайте від Петра Гері поклон і перекажіть, либонь заклався він із вами, що визнає, хто кричав сьогодні у вашій цій коршмі, а потім і їй скаже... Передайте-ж! А тепер,—щасливо...

— Щасливо, чоловіче добрий,—відповідав горбань,—

щасливо. Перекажу... Все, все перекажу й поклону передам... як ти казав, од кого? Од... гер-гері? Ха-ха-ха!

Побравшись у боки, обоє ще довгенько реготали услід Гері, а він ішов і йому здавалось, що навіть спина йому ззаду почервоніла від образи, сорому й досади. Проте він ні разу не оглянувся і сам навіть здивувався, звідки стало у нього стільки витривалости й спокою. Все-ж і казарма навчила де-чому... Крепись, боець!

І Геря пішов своєю дорогою далі, через гробовище, стежкою, просто на Зарічку.

Для Гері тепер кільце загадковостей і таємниць почало затягуватись іще тугіше.

— Хто цей за парубок? Що-за дружба у них із старим горбанем? Як це взнать? Як зазирнуть у таємниці старої сторожки?

Зараз-же за огорою, при самій царині на село, Геря зустрів підводу з снопами пахучої, рудостеблої молоді гречки, а за возом ішов хазяїн її, голова сількомнезаму—Семен Невкритий, часу-од-часу помахуючи батіжком. Габелок караськався дорогою на горбок, увесь вигинався і ступав так, ніби намірився оце сьогодні продушити наскрізь землю своїм некованим копитом. Геря одразу-ж пізнав комнезама, та й комнезам змитикував, що цей курсант—гість у село від шефа.

— Здорові будьте, з понеділком!—порівнявся з возом і попробував здотепничать Геря. Пригода біля сторожки навіяла на нього сумний настрій і Геря вирішив підмінити його хоч на роблену веселість.

Голова комнезаму крутнув батіжком, невідомо, чи то на конячку, чи з привітом до Гері й собі поздоровкався:

— Здорові, здорові... Що-ж це вчора від вас нікого, в село на збори не послідувало? А ми ждали... Ух, як ждали! Роботи було вчора маса! Знаєте, земельне діло на сході—біда... Коли не битва,—то так чорт-ма діла. Вийшла, значить, пропозиція—щоб земельну нову громаду організувати. Ну, наша резолюція—необхідно треба, да, а куркулі криком:—ні! А наша комнезамія,—та не їдять-же тебе мухи!—як у лісі... Хто «за»?.. Дивлюся, підіймає Петро... А хто «проти»?..—знову Петро підіймає. Куди-ж ти—кричу—підіймаєш, старцюго, за куркуля?—А він до сусіди:—Ходім, Максиме, сказись ти з такою свободою слова... сам нехай і голосує...

Голова почухав пужалном у потилиці:—Ну, як ти в господа бога діло тут зробиш, га?

Геря знав, що робити «діло» в селі важко, а особливо земельне. На землі клином зішлись усі інтереси селянина і він завжди боїться тут якоїсь новини, боїться помилитись і прогадати. Ризикувати—для села цілком чужа й ворожа категорія.

— Ну, й чим же кінчилось?—запитав Геря комнезама.

— Та так нічим поки-що й не кінчилось... Одіклали збори до другої неділі, коли привеземо агронома... Побачимо. А це ви що, мо газеток із собою захватили?

— Є тут газети й книжок трохи...—відповів Геря.

— Це добре... От коли-б уже нам швидче школу для дорослих одкрити, а то, вірите, темнота безпросвітня... Може-б шеф поклопотав нам букварів яких, хоч трохи, га? Вірите, до церкви в неділю народ бреде табуном, а на сходку, як трохи не «земельний вопрос»—то й

бубликом ніколи й не заманиш,—темнота!.. От, приміром, ви йшли через гробовище... А в нас через гробовище ніхто не ходить. А чому?—Дуже просто: на гробовищі з города босячня буває, ночує, вогники розводить, так замість, щоб виловить цей елемент, — його минають десятою дорогою. А босячня із гробовища скоро штаб свій зробить... Селянськими копійками та одежею вона, правда, гербує, більше в городян що потягне,—то тут на гробовищі й ділить, а народ боїться,—каже: вогники на гробовищі,—мертвякам не лежитья, а піп тут, як тут, уже додає: бога, каже, прогнівили, переворот вчинили—одним словом, під кінець, чиста контрреволюція виходить! А знаєте, хоч босячня до селянства й не ласа, а більше з городян здирає,—та воно все'дно одної республіки і жаль...

Комнезам ще раз почухав пужалном у потилиці й нокнув на габелка. Геря йшов поруч воза й мовчав. За цариною почались вже перші хатки. Де-не-де по клунях гомоніли ціпи, якомсь особливо зворушливо й надійно у передосінньому ранішньому повітрі. Аж на другому кінці села пропелером гула молотілка й зовсім близько пара тіпальниць порали коноплі.

Щойно бачене гробовище, халупа між окацій, дивні мешканці сторожки—загадкові й небезпечні,—оце село таке простеньке, працювате і темне з однаковими майже людьми—ці контрасти ще поглибили Гері прірву незрозумілого, нез'ясованого, якомсь так випадково побудованого світу. А все ще прибільшувалось тим, що він не побачив Гафійки...

Йому здавалось, що він про неї й забув, відколи пішов од сторожки й оце тільки тут, аж за цариною

вперше згадав... Але... то тільки так здавалось. Думки про Гафійку весь час снувались у підсвідомості Гериній і навівали якийсь тривожний стан. Геря перебірав у голові її пригадував, коли вже один раз він був у такому точнісінько настрої. Ну, коли? Було тоді, як тепер,—сумно й досадно, і тривожно, як перед бурею... Може, коли мати вмерла? О, ні... Тоді було тільки сумно, сумно, але тихо й примирено... А зараз—як на війні: безнадійно й небезпечно... Ага!.. Коли ходили курси на банду. Коли з-за кожного куща визирала небезпека, коли вночі блукали по-за кущами тіні й жбурлялись гранатами. Було тоді тихо й спокійно в лісі, як оце зараз на селі, золотої осени. Тиша перед бурею... А потім,—згадується,—розмукались сполохані посеред ночі корови, розкукурікались півні, розвищались свині... Зажеврило село...

— Ну, тут ми з вами й роз'їдемося,—припинив зараз же за містком свого габелка сількомнезам і знову почухав пужалном у потилиці:—так що мабуть ви, товариш, ідіть просто до зборні, а я тільки ось скидаю снопи, як і сам явлюся в канцелярію... Вам приказ мабуть такий, щоб сьогодні й назад?

— А сьогодні, над вечір...—механічно відповів Геря, заклопотаний своїми думками.

— То-то й воно, а нам треба буде де-що понаписувати, щоб передати вами... Може хоч трохи букварів розстарались би нам, га? А то, вірте, в селі, як під рядном...

За яких чверть години Геря був уже в зборні.

Село ще не зовсім справилось із возовицею, село порало городи, бралось до молотьби,—людей у зборні

було мало. Славнозвісний промовець і холостяк—секретар сільради, як князь на древній Русі, на волості—сидів за великим столом у колі трьох, чотирьох бабок і правував.

— Ти кажеш, Мотре, у тебе чоловік помер?.. Правильно! З нього по закону й податку стягати нельзя... да?—питаю тебе,—да?

Мотря шморгнула носом і сперлась однією рукою на стіл.

— Робить, кажу, нікому,—сама не подужаю... От що!

— Обратно, правильно... А чому вдруге заміж не виходиш? Мартин же Мельник сватав?

— А хай би він вам сказився, Мартин Мельник! Пранців не бачила?

— От ти кажеш «пранців», а як ти можеш говорити так без медицини?

— Та в нього-ж ніс провалений!

— А тобі що з носа, молоко доїть, чи під шкло його заводять?

Геря підійшов до стола й привітався. Секретар важно встав, протяг Гері через широкий стіл два пальці і не менш важно сів. Бабки, сполохані новим чоловіком та ще воєнним,—одійшли в куток і зашептались про своє. Геря скинув ранця просто на стіл і повів натрудженими плечима. Похлопуючи рукою по товстенькому тюкові літератури, секретар вийшов із-за стола і покосив очима по кімнаті, шукаючи Гері сісти, але сісти було ні на чому.

— Матвію... діду, агов, скільки раз казав я, не давать ослона в холодну?!

На порозі стала кудлата голова Шостопалого, здивованими й боязкими очима оглянула кімнату і зараз же зникла.

— Ціле нещастя з ним,—жалівся Гері секретар сільради, розбіраючи тючок з літературою.—Взяв оце сторожем цього придуркуватого дідка за харчі, так не з нього роботи, а з ним роботи, як з малою дитиною. Якось забув голова на столі ключі від холодної, так він повипускав усіх арештованих, а тоді посміхається, каже: Матвій сам сидів... Матвій зна, сидить бе! Треба всім вольно! Ха-ха-ха... Прогнав я його та й знову прийняв. Тепер він газети краде та в холодну носить, а тільки трохи зазівався, диви, вже й ослін у холодній, ніде прихожому чоловікові й сісти... Став ось сюди,—звернувся він до Шостопаля, що саме вносив поперед себе в кімнату невеличкого ослона.

Шостопал обережно поставив на показане місце ослона, одійшов, став ізбоку й тихенько, й уважно почав дивитись на курсанта. А потім раптом підвів руку до голови, провів пальцями по волоссі й хутко зробив два кроки вперед до Гері.

— Здоров, салдат,—подав він руку:—я тобі черемхи давав, давав насіння... Хо-хо-хо!..—Шостопал засміявся дрібненьким смішком і погладив Герю по руці. Геря гаряче, обома руками потис дідову руку, почервонів зворушений і, зніяковівши, запитав:

— Ну, як же ви поживаєте, дідуню?

— Я? Дай, салдат, одну бамагу,—і Шостопал показав рукою на газети.

Секретар сільради тут уже не витерпів і розрепетувався.

— Іди собі, діду, іди, а то їй-бо в холодну запру. Я його, часом, знаєте, замикаю в холодну, щоб не набридав... хе-хе...

Геря насупився й, ні слова не відповівши секретареві, взяв із стола газетку і подав її дідові:—на, беріть, дідуню!

Дід несміливо, з осторогою, поглядаючи на секретаря, обережно взяв газету, склав її й похапцем посунув за пазуху.

— Хорош салдат, добрий... У салдата мендаль!—Дід погладив пальцем жетона на лацкані Гериної гімнастюрки, виданого курсами за добрий стріл по меті, і з тим вийшов.

— Нащо ви його ганяєте?—запитав Геря секретаря.

— Одним словом, товариш курсант, я понімаю такого чоловіка, як твар. Ума в нього вже нема і з кожним днем стає його вже менше. Я так думаю, що скоро він зовсім на бакир з'їде і просто боюсь, щоб сільради не запалив... А потому, ясно, не допускаю із ним лишнього кумовства.

Гері стало противно від писаревих балачок і до болю жалко старого. Коли оце хвилину тому він ненароком зиркнув на дідові ноги, на оті маленькі почвари—шості пальці,—щось підступило Гері до горла й боляче здавило.

— Це-ж чоловік, думав Геря,—живий чоловік, якому приділено раз тільки жити. І ось він дожива свого віку... І хіба він і хіба хто може виправити минуле, або повернути його йому назад? Ще місяць тому він говорив так, що його ніколи-б не можна було признати за божевільного, навіть учителька, оповідаючи Гері,

казала, що дід не божевільний... А зараз?—Божевільний, твар, писарів попихач...

Секретар кінчив уже розкладати газети й подавав Гері через стіл розписку в одержанні. Внизу під розпискою кучерявою писарською рукою стояло дописане:—«Одержано по списку все, крім одного примірника газети «Більшовик», по незалежній від сільради причині... Секретар»...

Геря прочитав і йому цей писар справді став огиднішою в світі людиною, справді, нікчемною й шкідливою тварю.

— Коли прийде голова, ви листи, а може й ще яка передача буде,—виготуйте, а я тим часом схожу до школи—треба!—сказав Геря й, круто повернувшись на закаблуках, з полекшенням вийшов на двір.

Гері сьогодні не везло. Бувають такі дні... Власне, Геря збрехав, коли казав, що йому треба до школи,—просто хотів лишитися на самоті, відпочити й обміркувати все, що з ним сьогодні трапилось.

І він, справді, не пішов до школи, а дорогою вдовж села подався аж за царину, куди очі вели...

Тут широко розляглися жовтими їжаками стерні, пухкі ріллі поорані на зяб чорніли ямами посеред ланів і веселими латочками червоніли недавно скошені гречки. Дорога повилася гадючкою кудись у далину, никла ген у долині і знову вибігала ниткою на горби. Геря сів на обніжку і схилився на лікоть. Думки заснувались, як павутиння,—вростіч, врозбіж, але довколо одного...

Нащо я вплутався в цю історію?..—думав Геря: чого мені треба? Ех краще-б додому в поля, у пахучі хліби, у тяжку, але рідну роботу. Живи просто,—проживеш сто літ,—учила мене мати: не вигадуй...—казала вона. Але як прожити? А, головне, як із серцем упоратись, як?.. Тягне воно мене, як п'яницю до шинку. Хочеться з кимсь говорити, з кимсь ладнати, повним життям жити... л ю б и т ь... Ах, як хочеться!.. Може я Гафійки й не полюбив ще... не можна ж так притьмом полюбити, але, але... кого ж тоді я люблю? А чую, що люблю, ух, здорово люблю! Так би взяв, притис до грудей, здавив би, щоб аж боліло і сказав би: м о я!.. Бродить у мені якась брага, через край переливається, проситься на світ, а виходу нема...

— Гафійко, моя Гафійко, чужа дівонько. Лист ув-осени стелеться м'яко, лист ув-осени—спис червлений, укрплюється кривлею в золото... Сум ув-осени спада тихо, сум ув-осени—лист кленовий—пливе за водою синьою, за рікою далекою, повною... Журавлі в-осени ключами—у вирій, бабине літо, павутинами—до сонця, дощ сльозами—на землю...

— Гафійко, Гафійко! Серце самітне, чайкою в грудях, крилами об береги, квилить, черкає, сумом золотим сумує, нудьгує, плаче... Ой, Гафійко, Гафійко,—серце моє стривожене, за тобою заплакане, серце моє—твое—не мое... Горять горою огні гарячі, стелеться низом зима залізна, морозом лютим, хвилі льодом-молотом зковує... вз... зима...

— Ой, ходила мати берегами, а сонце за її ногами-батогами, матері, мами моєї, матусі-мами! Отець мій суворий, сивий, над очицями брови похмурі, зморшки

на чолі глибокі,—межі на нивах далекі, вуса на ліси звислись, в море втопи краєчками,—вітер над землею дме та віє... Ой, отець мій, тато-татунько! Гафійко, Гафійко,—чужа дівонько! Зорі в небі ночами,—осами гудуть, роями,—косами твоїми чорними ніч заповняється...

— Щиглики, щиглики, щиглики! Хлопцем ходив я по щиглики... З хлопцями ходив, з сільцем, у батькових чоботях, у леваду по щиглики... Мокрий приходив я з левади і на печі в просі гарячому спав—сушився і мені снилися щиглики. Гафійко, чи любиш ти щигликів? Не люби щигликів,—полюби мене! Нехай день кривиться на захід, сонце вихриться за могилами,—виходь до мене під верби на Кубань, виходь темними вечорами, виходь сама, обережно. Синє небо погнеться над водою коромислом—виходь на Кубань під верби до мене... Ой, ходила дівчина бережком, заганяла селезня батіжком... Заграй мені, дударіку, на дуду... ду-ду-ду... у... у...

Геря звівся на лікоть і протер кулаком очі. Снилось?—Не снилось! На яву—не на яву! Голова, як чавун,—тяжка й гаряча. Чи не хворий я?—метнулося в голові блискавицею. Справді,—все це дуже нагадує непритомність... І скільки часу пройшло—година, дві? Одначе вже не рано...

Короткий осінній день давно звернув з половини і сонце дивилося на землю, як з-під далекої прозорої павутини.

— Ні, я таки не боець,—голосно признався Геря, підіймаючи з землі винтовку.—І не даром комроти часто про мене каже, що якби не був я метким стрільцем, то можна було б подумати, що мене хтось нарядив по

воєнному вжарти... Грубой комроти, Кошельков, грубой... Йому так, щоб усі були Пискаленками, щоб у роті не люди були, а машинки, але воно виходить не так... Трішечки не так... Проте треба вже йти... Піду назад обов'язково через гробовище... А, не боятимось? Ще ж рано... Може Гафійку побачу, або хочби світло в сторожці... А може...

Геря аж спинився від несподіваної думки: а може й справді вдасться підкрастись і заглянути в шибку, і побачити, що робиться в тій загадковій халупі. Я ж мушу взнати, що то таке, або ж я не відповідаю за свої слова... Я ж таки не даром дав слово взнати, що за таємний крик натямився сьогодні в сторожці,—і я визнаю! Геря виведе на чисту воду темних молодців, що сьогодні глузували з нього. А потім... нехай уже Гафійка як знає... Хе, Гафійка!.. Чи не дума вона справді, що я за неї вішатись піду? А дудочки! Той «чорний» ще може коли уб'є її з ревнощів—так я й за те повинен відповідати? Як би не так... Просто мені цікаво!..

Геря підходив до зборні. За думками він спочатку навіть не помітив, що діялось коло ветхого будиночка сільради. Навкруги, побравшись у боки, стояло з півдесятка селянських підлітків і реготали, як могли, похитуючись і присідаючи, в той час, як двоє підпарубійків заводили в оглоблі з бочонком Шостопалого діда, що з усієї сили крутив головою і впирався ногами. Секретар сидів зверху на бочонку, розмахував руками й командував:

— Ви його, хлопці, під руки! Так! Мой хатіт катаця!... Так. Хе-хе... Кругом зборні, щоб нічого не спилось... Дайош!

Геря, побачивши, на хвилину скам'янів. Йому навіть прийшло в голову, що він спить, остільки картина була дикою й неймовірною. Потім кров ударила Гері в обличчя і ноги самохіть підхопили його. Відштовхнувши хлоп'яків од діда, Геря враз підбіг до бочонка що той м'ячем покотився по землі.

— Ти що ж робиш, сукин ти сину?..—крикнув із опалу Геря і сильно зтруснув секретаря за груди так, що той м'ячем покотився до землі.

Дітвора вмить із криком розбіглася, а з дверей зборні на галас вибіг комнезам, без шапки й стурбований:

— Що тут таке?..

Пояснювати не треба було. Картина була остільки наочною й дикою, що комнезам, не вагаючись, круто вилаявся на адресу секретаря і підняв його за груди з долівки:

— Анахтема, ти знову за своє?.. Ти всі його копійки за сторожування пропиваєш і ще й знущаєшся? Стій же! На, діду, ключа, одпірай холодну...—І комнезам подав Шостопалові великого на мотузці ключа.

Писар упірався. П'яна фізіономія смикала усами і криви́ла посмішку.

— Я вам об'ясняю сурйозно, товариш комнезам,—белькотів він,—ваша коппентенція на селі давать пільгу, а законної власти на місцях ви не маєте, і будете отвічати за самоправство по всім кодексам...

— Я замісник голови сільради і, как таковой!..—комнезам, замість продовжувати, сильно дав іззаду писареві коліном.

Писар вигнувся наперед і п'яним кроком покривуляв

до дверей зборні. Але коло дверей холодної трапилось непорозуміння,—двері стояли замкнені і діда Шостопапа з ключем, де його не шукали, не могли знайти...

— Дід, знаєте, на цьому помішаний, щоб ніхто не сидів. І часом, як саджають кого в холодну, дід страшенно бентежитья й плаче... Був випадок, коли дід випустив усіх арештованих.—Ну, щастя твоє,—пустив комнезам писаря—іди до дому й висипайся, а завтра однак ми ще поговоримо про компетенцію!..

Після цього випадку Геря з комнезамом зайшли до канцелярії, де на столі лежали вже готові пакети «нащот букварів» і окреме запрошення у неділю для представників на земельний сход.

— Перекажіть же усім привіт і прошу неодмінно, щоб у неділю послідував делегат на земельні збори... А тепер я вас прошу трохи...

Геря майже весь час мовчав. Як на кіно промайнули перед ним сьогодні картина за картиною і одна за другу дивніша й незвичайніша. Може картин тих було не так і багато, але полишили вони глибокий слід. Навіть у скронях тукало частіше і голова якось так плутано варила якесь каламутне варево. Хотілося узяти її в руки, здушити, міцно, міцно й закричать, або впасти й за-вмерти, щоб нікого не було, щоб розплутатись із усім, щоб вернутись до попереднього стану, коли ніщо тебе не мучило й не тривожило, коли програна в шашки партія була найбільшим горем за цілий день.

Комнезам захопився так, провозаючи Герю, що зайшов аж за гробовищенську ограду.

Вечір краєм насупився знизу і поплів по оградах

до гори. Черкали в повітрі гостряками крил кажани і ставало холодно.

Геря попрощався з комнезамом, що пересмикувався вже під полотняною сорочкою від вечірньої прохолоди, а сам подався стежкою вниз.

Лишившись на одинці, Геря справді узяв межі долоні голову й міцно стис її. Ворухнувся десь глибоко в середині безвідчитний острах перед гробовищем, але Геря миттю ж прогнав його. Проте й острах де-в-чому допоміг—голова швидче пояснишала і Геря бадьоро посміхнувся:

— Що за дурниці?!

Розділ п'ятий.

Курсант Пискаленко Махтей,—Герин сусіда по ліжкові,—прокинувся раніш звичайного. Його розбудила блоха. Звичайна людська блоха на довгих тонких ногах, чорна й блискуча. Вона примостилася спочатку десь під сорочкою поміж Пискаленкових лопаток, а далі пішла собі гулять, не питаючись, по всьому тілові... І не кусалась, ні. Вона плигала й лоскотала Махтееве тіло то тут, то там. Був момент, коли Махтей пучкою через сорочку навіть накрив її і поліз другою рукою за пазуху, щоб ізловить, але в ту саме мить, коли він почув уже межі пальців склизьке маленьке тільце паразита,—блоха вискочила й поплигала десь по-між Махтеевих крутих ніг, невідомо по котрій саме.

Пискаленко сів на ліжкові й одвернув ковдру. Далі розстебнув підштанники й закотив їх униз, впиваючись очима в свої волохаті ноги.

— Ну й поросло!..—похитав головою Пискаленко,—тут і жабі захватись є де, не то що... І од чого воно так буває?..

Блохи не було ні видко, ні чути. Пискаленко хотів був уже знову лягти, коли раптом запримітив у одному місці на нозі, як густа вовна ледве заворушилась і по вершках волосіння поплуталась здорова сита блоха.

Пискаленко націлівся... Він вирішив спочатку прибити блоху долонею, а потім уже видобуть її звідти пальцями другої руки і...

Але... блоха була видко з тих, що на віддаль читають чужі думки, бо тільки-но Махтей поворухнувся, як вона притьмом плигнула з його волохатого волосіння просто на Герине ліжко, по сусідству.

— Ей, бережись, Геря, блоха!—ледве встиг крикнути Пискаленко, як сів із роззявленим ротом і заціпенів: Гері на ліжкові не було...

— Нема... Ге-те-те... нема? Значиться підночував у котроїсь у клуні, пісталет! Цей мо-о-же!.. Тре буде, як устану, об'яснить комротові, хай не задається товариш віршомаз кубанський.

Пискаленко солодко зігнув, цвіркнув слиною крізь зуби й флегматично почав намотувати шорсткі онучі на свої круті жилуваті ноги.

Коли заграли «зорі», Пискаленко готовий, уже після вмивання, стояв перед маленьким кругленьким дзеркальцем, що переховувалось у його засмальцьованому гаманцеві, разом із документами й фотографіями, стояв і видушував прища на носі, старанно й надхнено.

Заметушилося на ліжках курсанство, забігав днювальний, запирскали з ротів водою на підлогу вбіральники, закашляла зачхала, загула голосами казарма,—і почався курсанський день.

Захопившись прищем, Пискаленко забув і про Герю, і про свій намір заявити на кубанського віршомаза, і навіть про сніданок. Очуняв Пискаленко тільки після того, коли днювальний виріс на порозі й гаркнув:

— Пискаленко! Пий чай і арш до комроти, сьогодні твоя черга в наряді...

«Наряд» на курсах не мав значіння суто військового, хоч і лишався військовим терміном. Це була чисто побутова категорія: рознести пакети, допомогти в клубі різати дошки на нову сцену, словом, бути цілий день для всіх старших на курсах за попихача.

Пискаленкові не подобалась така робота. Тут треба було бути чоловіком жвавим і метким, а Пискаленко, як він казав, був капітаном з іншої палуби. Йому завжди пригадувалося, як одного разу він ходив по наряду до комгоспу.—«Іди,—сказав Пискаленкові завклуба,—іди і скажи там їм усім, що, мовляв, біля вашої пожарні стоїть даром велика бронзова статуя, вивезена вами із панського парку, стоїть і на дощі мочиться... Так чи не дозволили-б ви, товариші комунальники, тую статую силами кавкурсів узяти і в клубі курсанським для окраси поставити?»

Пішов Пискаленко і «бомажку» од завклуба поніс. Але на місці виявилось, що статуя «безхазяйна» і нігде не заприходувана, а через те треба на неї писати заяву і не таку, як завклуба, про «позаяк» та про «пролетарську солідарність», а просто—видайте, мовляв, під розписку і крапка...

От коли Пискаленко попопрів. Йому баришня сказала написати так: «з доручення клубу прошу видати на мої руки ордера на статую безхазяйної богині Венери Милоської для нужд клубу...»—сказала й пішла, а Пискаленко повернувся й... забув. А потім довго по-посидів, доки склеїв таку заяву, склеїв, перечитав її із задоволенням, посміхнувся й подав баришні. Заява

говорила: «Прошу видать з пожеарної 1 (одну) безхазяйственну богиню венеру для нужд клуба... Махтей Пискаленко».

Регістраторка заяву перечитала, чогось довго крутила своїм гостреньким носиком, але ордера таки виписала...

Пискаленко допив рештки чаю з «котьолка», заніс «струмента» в казарму і пішов до комроти «мучиться»...

Комроти саме чистив винтовку, коли зайшов Пискаленко.

Товариш Кошельков—комроти—білявий великорос, завжди серйозний і трохи похмурний, підвів на хвильку од «гвинта» голову, глянув на Пискаленка і знову нахилився над роботою.

— Я явився в наряд, товариш комроти...—підтягся Пискаленко.

— Добре. Слухай:—курсанта довіреної мені роти Петра Герю послано було вчора в підшефне село з літературою. Курсант Гера Петро не тільки не явився вчасно, а ще й заночував там... За невиконання наказу й порушення військової дисципліни, ти, братішка, сідай на коня і їдь на Зарічку і об'яви йому від мого імені арешт на сутки, одбери гвинта і пристав сюди до дванадцятої години... Чув?

Пискаленко по звичці вицідив «слухаю», крутнувся й вийшов.

— Це то да...—мотав головою Пискаленко, виводючи свого Каштана зі стайні:—засипався таки віршомаз... аж жалко, ей-право...

Пискаленко провів кілька раз скреблом по крутих ребрах Каштана, помусляв трохи щіткою під черевом

і на спину наклав сідло. Йому хотілося хоть із ким-небудь поділитись новиною про Герю, але жодного курсанта вже не було на подвіррі—всі з кіньми «манежили» по той бік пустиря на великому втрамбованому плаці. Трохи роздосадуваний цим, Пискаленко виїхав за ворота. Конем їхати через гробовище не можна було і тому Пискаленко поїхав на місток та луками.

Низенький, товстенький Пискаленків Каштан жваво потрусив луговою дорогою, збиваючи легеньку куряву.

Уже верби над ровами поприжовкли, лука пострупилась копичками викошеної отави і десь у березі пастухи розіклали великий вогонь пекти у прискові крадену картоплю.

Здаля манячила Зарічка береговими городами, скиртами хліба на токах, голубими димками над покрівлями, рямцями прижовклих дерев і холоднуватим небом.

Лукою—осіння земля дзвеніла під копитом. Бігли назад коп'яки сіна, а назустріч вихожало з-за царини село.

Вихожало воно поволі й поважно. Спочатку вибігли перші хатки,—дівчатка в біленьких сорочечках, підперзані червоними крайками стиглої калини, зап'яті жовтавими хустками покрівель, із темними очицями вікон. За хатками повихожали вулиці,—поважні хазяйки в чорних запасках огорож, у зелених очіпках садків, з ціпками журавлів над криницями,—чи то до череди, чи в ярмарок?.. А за ними вигналася, нарешті, й стара бабуся—церква, на старости літ і зовсім здуріла... Уткнула в самісіньке тім'я золотого хреста, начепила намисто з маківок бань, розіп'яла руки хрестом,

розчерпіла ноги у жовтих чоботях папертів,—і дивиться на схід сонця запалими очима дзвіниці,—молиться!.. На містку Пискаленко трохи припинив Каштана і задивився. Внизу високо підтикані молодіці тягали з води коноплі, гуси стайками бродили по береговищу, а молоді гусаки герготіли басками до поважних і байдужих гусинь.

— Ех, і село, їдять тебе мухи,—тоже хороша, як для кого, штука! Оце тепер храми... Баранів ріжуть, капусту шаткують... Здох-би тобі! Став, як статуї!—з пересердя смикнув Пискаленко Каштана за повід, коли той раптом спинився й собі почав задивлятися на воду,—іще не напився животне...—Пискаленко провів закаблуками по конячих ребрах і риссю вибіг од містка на горбок, в осередок села, із сільрадою, кооперативом, школою й церквою на першому плані.

— Тпру!—спинив Пискаленко коня коло ганку сільради й, не кваплючись, виліз із сідла.

— Скажіть—звернувся він до діда Шостопала, що висунув на голос із дверей свою кудлату велику голову,—скажіть, де знаходиться, чи не знаєте, курсант, що приніс вам учора з курсів літературу... Петро Геря, по фамілії, га?

Дід, замість відповіді, раптом замахав на Пискаленка руками, крикнув щось незрозуміле і зник за дверима.

— Причинний, чи що? Просто і в двері заходить страшно,—думав про себе Пискаленко, прив'язуючи коня.

Шостопал одразу-ж, як видно, повідомив у сільраді про приїзд гостя, бо за кілька хвиль із сіней сільради вже виходив на ганок голова комнезаму.

— А, милости просимо...—привітався він,—це то шефи!.. Що день, то й звязок... Може вже нащот букварів вісточку яку привезли? Просив я вчора здорово вашого товариша...

— Скажіть,—перебив Пискаленко комнезама,— що це загостився у вас нашій курсант Петро Геря, що приносив учора вам газети, чи не одпустили-б ви його вже нам, га?..—пожартував, привітавшись до комнезама Пискаленко.

Обличчя в комнезама насупилось:—«Як то загостився?..»—Але потім він раптом посміхнувся й одказав Пискаленкові:

— Хе-хе-хе... пожартувать, воно часом не шкодить... Ну, то заходьте до хати, та розкажіть, як воно там у вас, ми-ж тепер на манер, як-би родичі, да...

Пискаленко вирішив, що комнезам не зрозумів його.

— Я, бачите, питаю, товариш комнезам,—озвався він знову,—про вчорашнього курсанта нашого, що газети вам приносив, так де він? мені його дуже треба по службі, приказ є.

Комнезам насупився ще дужче.

— Та що ви бавитесь, чи серйозно?—запитав він Пискаленка.

— Чого це я маю бавитись, товариш комнезам,—сурйозно... Об'ясніть мені тільки де він, а я вже сам за ним проїдусь.

Очі в комнезама поволі стали великі. З усього він бачив, що курсант не жартує.

— Як то де?..—скрикнув комнезам,—та він же ще вчора пішов назад на курси і сам я ще й проводив його аж за гробовиську ограду... Як то де?

Пискаленкові ця звістка забила голову. Він бачив, що комнезам непокоїться, супиться, що йому ця розмова видається навіть жартами, що у комнезама виросли очі... Безумовно, комнезам не жартує!..

— Товариш комнезам, а офіційально,—ви проводили нашого курсанта Петра Герю за ограду, вчорашнім днем?.. Щоб, значить, офіційально було, що в селі його нема...

— Кажу-ж вам руським язиком,—офіційально...

Пискаленко далі вже не слухав комнезама. Як тільки міг швидко він ускочив у сідло і садонув Каштана закаблуками під ребра. Коньок зірвався й поніс... Пискаленко чув тільки, як іззаду ще шарпнулось у повітря комнезамове: «А хіба що?»—пригнувся до гриви і на бігу заляк.

З вигона горбок м'ячем скотив їх до містка, а за хвилю й місток проскочив мимо...

... Позбігались вулиці, заметушились, загомоніли—розбіглись—повтікали... Натомість роззявилась бездонним ротом царина і звідти вилетіли луки,—набрижались. Позростались на луках копички, верби, наморщились рови—і розгладились.

...Вискочив пустир, потанцював дико, глянув у останнє—і провалився... Нарешті, вип'ялось, хитнулось подвірря на кавкурсах і впало, лягло...

Лежить подвірря, а Пискаленко біжить по ньому не своїми ногами, просто до першого корпусу. Прибіг—і до комроти. Став перед ним, витягся... Комроти глянув на Пискаленка і вмить зрозумів, що трапилось щось незвичайне, якась подія.

— Кажі, тільки швидче, не мимри!—озвався він до Пискаленка.

— Нема в селі Гері... Совершенно нема... Ще вчора ввечорі пішов, і сам комнезам... офіційально... провів його аж за гробовиську ограду... І от його й на курсах нема...—Пискаленко понизив голос до шепоту: Тут, я думаю, що не обійшлось без християнського бандитизму...

— Не твоє діло!—раптом визвірився на Пискаленка комроти Кошельков.—Більше нічого не знаєш?

— Більш нічого не звісно! Летів, як пуля... Каштан стоїть увесь мокрий... закінчив Пискаленко.

Комроти Кошельков сидів, зовні зовсім спокійний, тільки замислений.

— Заведи коня і йди сам у розпорядження завклуба,—сказав він Пискаленкові, устав і пройшовся по кімнаті. Потім пройшовся ще раз... Уже й Пискаленка не було, а комроти все ходив по кімнаті і чим далі, тим швидче й швидче... Думав:

— Що я скажу Начкурсів? Де він? Хоч-би ще не з моєї роти, а то, як на зло! Може почекати його день, не здіймати доки-що бучи, може він з'явиться? Але навряд... Ну, де-б він міг бути? Не дезертував же... Одначе треба щось робить.

Товариш Кошельков став у кутку в нерішучості, кусаючи кінці своєї русої, ріденької борідки. Нарешті, рішучим рухом, на щось наважившись, він вийшов.

Звістка, принесена Кошельковим, страшно зхвилювала начкурсів. Йому згадалися недавні часи отаманщини й стовбового бандитизму, коли з-за кожного куща, з кожного рова визирала небезпека, коли «знімали» окремих комуністів і навіть поодиноких червоноармійців, тероризували життя цілих районів, повітів

і навіть губернь. Думка, висловлена Пискаленком, через Кошелькова, влучно потрапила в голову начкурсів і тепер вібривала там:

— Це бандитська справа,—ясно. Не подобалось Зарічанським куркулям те, що курси взяли шефство над селом, носять книжки, втручаються в земельні справи; ну, і вирішили надолужить терором. Але...—начкурсів, не докінчивши своєї думки, наказав Кошелькову негайно післати до політкома й запрохати його сюди на раду... Кошельков сам пішов по політкома.

Пискаленко в цей час теж не гуляв. Якраз після «манежі» повернулися на обід у казарми курсанти й обступили Махтея тісним живим колом так, що йому навіть довелося стати на табуретку, щоб зручніше було оповідати.

З вуст до вуст передавалась, ходила розходилась по курсах страшна новина:—невідомо де зник Геря!.. Вийшов над вечір з Зарічки, пішов через гробовище, а до курсів не дійшов,—пропав.

Здогадкам і балачкам не було кінця. Проте єдина здогадка панувала над усіма:—бандити! Знайшовся, що правда, один такий, що натякнув навіть на привида й переляки, але його вмить затюкали й засміяли, хоч і в його словах знайшли крихту розумного, це—щоб обшукать гробовище.

— Так то воно, так... Але, коли обшукаєш, ну, і... знайдеш... — промовив молодий курсант кулеметної команди і, не договоривши, зідхнув.

Кожен в цю хвилю подумав про себе про те, що замість Гері могла припасти йому ця доля і що в майбутньому ніхто не загартований від цього.

За пів-години, після розмов у казармі й візити Кошелькова до начкурсів, він уже дістав наказа од військової наради вивести на гробовище роту й ретельно обшукать його з усіх кінців і через кожних п'ятнадцять хвилин повідомляти через вістового нараду про найдрібніші подробиці розшуку.

Рота з Кошельковим о дванадцятій годині вийшла на гробовище, а в кімнаті начкурсів на нараді обмірковувались можливі заходи.

Кожні п'ятнадцять хвилин прилітав од Кошелькова вістовий, але кожних п'ятнадцять хвилин він нічого нового не приносив і нарада протривала більше години в одному напруженому чеканні. Наприкінці і начкурсів і політком зійшлись на одній, ще Пискаленком висловленій думці що, коли Геря не дезертував, що майже не припустиме, то, очевидно, тут іде справа про традиційну бандитську, улюблену вихватку. Правда, ось уже більше року, як в цілому районі, крім карного бандитизму про инший нема й чутки, але куркулів, як осине гніздо, роздратував, як видко, земустрій, що йому так дружньо допомагали курси, роздратував і викликав сліпу, безсилу, але, як завжди, жорстоку й дику помсту.

Проте, коли Кошельков вернувся з розшуку і став перед начкурсів і політкомом,—очі обох прикипіли до нього. Але і Кошельков не приніс більше того, що вже було відомо. Гробовище обшукали. Рота ланкою пройшла знизу до гори й назад, обдивились склеп, обшарили кущі, облазили рови і нігде нічого, ніяких слідів... Викликали гробовщика—він показав усі закамарки на гробовищі, дупла в деревах, провалені могили,—нігде ніяких слідів.

Політком попросив Кошелькова й інших вийти з кімнати й вони лишилися тільки вдвох із начкурсів.

— Ну, що ти з приводу всього цього думаєш?— запитав політком начкурсів.

Начкурсів у відповідь забарабанив у задумі пальцями по столу.

— Я думаю,—заговорив він після мовчанки,—що кінців цієї події треба шукати на Зарічці... Нема ніяких підстав думати, щоб Геря дезертував. Коли б його ограбили й убили десь по дорозі, то досі вже знайшли б. Я гадаю, що єдиний правильний шлях—це їхати на Зарічку, скликати сход і брати заложників. Ждать, доки час вияснить, це значить складати зброю і дати бандитами, якщо вони тут при чому, козира в руки і певну одтяжку. Передавати справу цивільним органам—міліції й розшуку, це значить затягувати її і викликати незадоволення серед курсантської маси. Я певен, що на курсах зараз настрої ніяк не кращий, якби Геря вмер і його поховали... Ось моя думка,—закінчив начкурсів.

— А що, як ми помилились? Взяти заложників не штука, але це дуже відповідальний і рішучий крок. Він може потягти за собою незадоволення селянства, настрикати село проти нас, особливо коли цей крок не дасть результатів.

— Він не може не дати результатів, бо де ж міг подітись курсант, як по твоєму? Не крізь землю ж він провалився! Я глибоко переконаний, що це робота Зарічанських куркулів,—терористичний акт проти шефства, проти втручання курсів у Зарічанські земельні спори, проти підтримки Зарічанського колективу і заходів до виділення незаможників у нову земельну

громаду. Одним словом, куркулі лякають, і ми, щоб зберегти свій військовий авторитет, не можемо й не мусимо вчинити у даному разі або двозначно, або стати в якусь таку офіційну позу вичікування... Куркулі будуть тільки руки потирати від задоволення, а незаможник звіриться в нас.

— А я думаю, що наше шефство над Зарічкою, про яке ти тільки що згадував, якраз і є найбільшим аргументом проти твого плану... Ти уявляєш, що скаже дядько, коли ми заберемо заложників, а серед них частково й середняка, його сусід, незаможник, запевняю тебе, скаже:—«На тому тільки тижні змичку зробили, а вже, диви, й «смикають»... І од нашого шефства лишаться ріжки та ніжки... Село буде дивитися на нас вовком... Ось чого я боюсь,—задумався політком.

— Але знову ж подумай, Ремере, і так: яке самопочуття буде серед курсантів? Куди вона годиться військова влада,—скаже, навіть той же самий селянин,—коли вона направо й наліво дозволяє безкарно розкидатись людьми? Той же сам твій сусіда, незаможник, скаже:—а ну його к чорту іти і в армію, коли тебе десь прихлопнуть, то ніхто й пальцем не поворухне, щоб найти винного, потягти його до права, захистити й інших... Одним словом, я стою на своєму...

— Гаразд, ми зробимо по твоєму. Ти мене переконав у основному, але з умовою, що жодних репресій на селі не буде, що курсанти триматимуть себе, як... як... святі... Ти розумієш, про що я говорю?

— Ха-ха-ха... Я завжди тебе розумію. Ти все думаєш, що, як три роки тому... Ех, братішка, не вернеться!..

Начкурсів устав і пройшовся по кімнаті.

— Значить, не гаючись,—виїздимо. Я думаю, що досить буде з нами одної роти та ще візьмемо Кошелькова.

Політком кивнув головою і вийшов із кімнати, а начкурсів підійшов до телефона і взявся за рурку.

Через годину, коли виїздили з воріт, Ремер глянув на годинника й сказав начкурсів:

— А чи встигнемо? Зараз пів на другу. У дві хай ми будемо там. Півгодини, вважай, піде на нараду й погодження з місцевою владою, та щоб скликати сход— хоч-би годину на п'яту... Чи встигнемо за вечір, щоб не лишатись хоч на ніч?

— Встигнемо... Бачитимуть, що приїхали, а крім того розішлемо своїх верхівців по кутках, задзвонить дзвін на дзвіниці,—село не велике, зберуться швидко, аби тільки не даром...

Начкурсів пришпорив коня, а за ним і весь загін вибіг на пустирі жвавою рисою.

Розділ шостий.

Начкурсів мав рацію. Не встиг загін ще й містка переїхати, як назустріч їй услід йому висипала спочатку дітвора, а за нею й доросле селянство.

Довгий хвіст іззаду хвостиками поп'явся на боки і потягся за кавалеристами, наче вечірня тінь за возом. Ніхто їй гадки не мав, за чим приїхали курсанти на село, нікому їй у мисль не спадало, що кожен курсант, оглядаючи стрічного дядька, шукав уже в ньому бандита. Село, як і раніше, зустрічало курсантів радісно й весело. Комнезам, коли до нього прибіг хлопчик і сказав, що на мосту «шехви» навіть послав десяцького по «оркестру».

Не доїжджаючи сільради, загін спинився на вигоні і зліз із коней. Його зараз же почали обступати діти й селянство, але чемно їй стримано Кошельков попередив цікавих, що рота на поготові, а відтак розмовляти курсантам невільно, одже їй підходити до них ближче ні для чого...

Лишивши роту на Кошелькові, начкурсів із політком удвох од'їхали до сільради.

За пів-години довкола сільради вже штовхався на-товп. Для тих, хто не прибув, було наказано вдарити у дзвона і, як можна швидче, зібрати громаду.

Дзвін над-вечір прокотився по селу глухо. О таку пору звичайно дзвонили тільки до вечерні, та й то під свято, або перед недільний день.

Дзвін бив тричі під ряд і після павзи знову тричі під ряд, а потім знову й знову...

Село не звикло, щоб проти ночі громаду скликати, та ще й під будень,—не звикло, і тому сусід сусіди питав:

— Чи не чули, бува, нащо дзвонять, чи не на землю знов?

— Ні, на землю ж у неділю загадано, а це,—не знаю... Скажіть ви мені, то й я вам скажу.

— Підем, чи що, послухаємо?

— Та підем, хоч і не впору властя наша заходилася, ой, не в пору. Хто ж таки проти будня, проти ночі клепле?

Бев... Бев... Бев...

— А-ну, приспішім, сусідо, бо клепле от здорово.

Доки збиралось селянство, вечір устиг нависнути над селом низько. Спокійний, холоднуватий, осінній вечір.

Гурт молоді, як вийшов на улицу з гармонією й бубном, та і на сходку приборів, але коло самої сільради раптом замовк. Звідусіль на гурт зашикали, затюкали, так ніби той гурт п'яний із музиками, замість на весілля, вшелевкався на похорон і викомарював там весільної. Весела компанія спинилася ні в сих, ні в тих. Гармоніст ще двічі розтяг свою гармонію, пройшовся навздогад по ладах і пустив гармонію з рук на ремінь.

— Що таке?—допитував він дядька, що стояв поруч і тяг люльку, але дідок у відповідь тільки ще голосніше засопів люлькою й таємничо похитав головою.

Власне, ніхто не міг би відповісти гармоністові «що таке». Багатоголовий натовп тільки якимось спільним чуттям чув недобре, але що воно—не знав.

Говорилося пошепки і вся велика громада приглушено гула, як вулик бджіл над вечір після багатого взятку.

Вікна в сільраді горіли.

Там кінчалась нарада представників сільської влади й комнезаму разом із політкомом і начкурсів.

Сумна була ця нарада. Вона нагадувала двох чесних людей, що зустрілися над обікраденою касою і кожен думав не про те, що другий украв, а про те, чи не думав той другий, що він украв...

Представники Зарічки говорили за село, доводили, що й куркулів на селі таких нема, щоб одважилися на подібний учинок, але відповідь чули від кавкурсів тільки одну: де ж тоді міг подітися курсант?

Питання мало на двох кінцях по вузлові і жоден з них не розв'язувався. Нарешті, коли справа наблизилась до ділових пропозицій,—вустами комнезама село висловилося так:

— Одно слово, по случаю піскуватої землі, Зарічка наша хоч і небагата і темна, ну, продподаток виконує, товариші, справно. Ніякого такого бандитизму, хіба що тільки Кендюх Миколка торік згвалтував Гордієву Христю в цегельні, за всю революцію на селі не приключалось. І все селянство дуже навіть дякує совіцьку власть за те, що допомогла вона вигнати Дейнечиних байстрят із двору і приділила панську землю нам, а покої передала під школу... За це все від усіх зарічан щиро дякую. Але ось із курсантом може вийти

обопільна злоба... Сурйозно кажу... Тепер же нащот землі. Настоящів таких куркулів на Зарічці нема, а як і є два, три, то вони, звиняйте, похожають, як кабани помеж поросних свиней,—без завидків сказати б, і на громаді, щоб висловиться, то шукають межі біднотою дураків. Значить, що ж? Значить, винні в тім, що опіум для народа, дякувать попові, процвітає здорово, винні, що самогон підвищується, але тут уже щиро б прохали вас допомогти нам узяти курс. Та ще з гробовищем—непорядок... По моему—так треба на ньому всі осокорі позрізувать, окацію викорчувать, а потім—переорать його вздовж і впоперек і роздать комнезамії під огороди. А більш такого нічого...Я, товариші, совітую нічого лишнього на селі не призводить, бо як сам я курсанта аж на гробовище проводив, то й пеня на село буде понапрасною... От і все... Я кінчив...

Немудра комнезамова промова луною відбилася у мозку Ремера. Власне цією кострубатою промовою було сказано все те, про що кількома годинами раніш та іншими трохи словами політком говорив начкурсів. Проте, відступати було вже пізно. Не склалось жодних таких нових моментів, щоб давали право на перегляд попереднього рішення й зарані вироблені тактики.

— Ми змушені будемо взяти заложників!—твердо й спокійно виголосив начкурсів.

На представників села заява начкурсів справила вражіння кинутої у вікно гранати. Всі вони одразу ж захвилювалися й забалакали, а комнезам так навіть помітно зблід.

І тільки голова сільради, мовчазний і трохи похмурий чоловік, по заяві начкурсів став за столом і сперся на руки.

— Я сам два роки у Котовського ліквідував Петлюрські банди,—сказав він,—і понімаю, що їх треба виривати із корінем... Але тут мушу сказати вам, товариші, що в селі не то, щоб хто кого вбив, або контрреволюцію яку розводив, а відомо навіть хто що обіда і скільки в кого яєць під курку підсипано. Це-да! Тепер же ви візьмете заложників?—Нам їх не жалко,—беріть, ну тільки трудно зі всім цим буде, дуже трудно... Село наше знаєте, дуже справне в продподаткові і на таку «дяку» не дуже то пристане.

Після слів голови сільради нитки між сторонами зовсім порвались. Начкурсів сидів і ледве помітні галушечки бігали йому на скронях. У Ремера очі ще глибше вгрузли й почорнішали.

— Діду!—раптом рішуче покликав голова сільради в сіни.

На порозі став Шостопал і вперся очима в присутніх.

— Виносьте, діду, стола на двір і скажіть секретареві, щоб приготував паперу для протоколу...

Шостопал стояв і не рухався.

— Ну, чого-ж ви, діду?..—зняковів голова.

— Стола не понесу... Казати не буду... Матвій знає, де салдат...

Всі насторожились...

— Ну-ну, Матвію?—підступив до Шостоपालа комнезам.

Шостопал увесь зіщулився, болізно й жалісно глянув своїми великими, з-під сивих брів очима й з переконанням, весь якось так танцюючи одним плечем уперед—сказав:

— Салдата гробовище брало... пан брав салдата... Я сказав правду... Не треба мучить людей... Люди не винні...

І, не докінчивши, Шостопал раптом замахав руками, піби одганяючи від себе привида, і хутко зник за дверима.

Промайнула хвилька ніяковости й повної мовчанки, яку порушив начкурсів неприроднім голосним сміхом. Потім він устав, підійшов твердим кроком до голови сільради і просто перед ним, став рівний і рішучий.

— Що це за дід?—запитав він, не зводячи очей з голови.

Голова сільради зрозумів рішучість начкурсів, як підозру, чи приховану погрозу і, замість відповіді, вирівнявся й собі. Здавалося, от-от спалахне іскра в насиченому небезпокою повітрі і станеться вибух.

Але комнезам уже поспішив з попередженням.

— Та це сторож наш... Шостопалній дід, трохи порушений,—суетився він коло начкурсів.

— І не можна ж, справді, так загострювати справу,— одвівши на бік начкурсів, переконував його й непокоївся політком.

Іскри не дали спалахнути, але почувалося, що грозового удару не одведено, лишень відстрочено його на якийсь час.

Коли винесли перед ганок сільради стола, на дворі вже порядком стемніло. Убогий гніт маленької лампи зі столу кинув горстку світла на передні лави селянства, а далі воно стояло цілним муром, що кінчався десь, аж ген, на обрії. Чорні силуети голіх хитались, витяглиші, знову вгрузали в плечі і напружено чекали. Як по

якому знаку, великий натовп в'одночас замовк і вп'явся очима й вухами в стіл.

— Громадо!—глухо й ображено прогучав голос голови сільради серед важкої, як у льоху, тиші:—наше село обвинувачено в бандитизму!..

Як од електричного току в чорному живому мурі, що стояв перед столом, голови так само в'одночас повигрузали з плечей і подалися вперед до промовця. Серед гробовиської тиші залякла павза. Чутно було, як віддаль збоку фиркали курсантські коні й невідомо де, над криницею зарипів журавель.

— А бандитизм той звісний усім... Товариш, що приносив нам учора з курсів газети, як вийшов із села, то згинув, не знати де... Курсант...

Цеглиною в воду впали слова Голови у натовп і колами пішли вшир і вглиб, підіймаючи знизу, із дна каламутне клубіння обури. Гомін прокотився по громаді бистрий, але негрімкий з краю і до краю і десь на середині застряв і вщух. Мур стояв знову чорний і притишений, як море перед штормом, як ліс перед буревоем, як степ перед громом. Чекали обвинувачення безпосереднє від винувальника, і воно впало просто й рішуче кинуте з вуст начкурсів.

— Селянство! Ні для кого не секрет, що в-ніч із учора на сьогодні невідомо, як і де, зник курсант доручених мені Кавкурсів, тов. Геря Петро. Зник він при зброї й при виконанні військового наказу. Командний і політичний склад кавалерійських імени тов. Буденого курсів, доручив мені, шановна громадо, оголосити тут, що Кавкурси не можуть не покласти в цім відповідальності й на село і змушені шукати винуватців на Зарічці...

І чому так?—Та тому, що курсант зник на території меж Кавкурсами й Зарічкою, дорогою з Зарічки на Кавкурси. Хоч Кавкурси й далекі від думки, що в цім винне все село, проте вони твердо переконані, що незадоволена частина села, будемо говорити просто, в даному разі—куркулі—мститься...

Мститься в першу чергу за те, що ми допомагаємо вашій сільській владі правильно урядувати, сприяємо незможникам перевести земустрій, дбаємо про освіту, шефствуємо над селом,—а це все зовсім не в інтересах багатіїв.

Знаючи, що село живе не одними думками й не одними настроями,—скликали ми сьогодні сільську громаду для того, щоб об'єднати всіх чесних громадян ув одне ціле перед лицем відповідальности і щоб громада подумала, щоб пошукала проміж себе бур'яну, вирвала його з корінем і видала нам, бо... не так,—військова влада змушена буде вжити рішучих заходів!..

І знову від стола і в темнь муру вникла павза.

Ремер у сутінках убогого світла від лампи помітно зблід. На його думку багато з того, що виговорив начкурсів, було сказано не так. Не треба було гостро випинати питання там, де воно й само надто загострювалось, на де-що треба було тільки натякнути, инше треба було зовсім обминути мовчанкою, а, взагалі ж,—не треба було кінчати погрозою... ні в якому разі! Що мають значити зараз у голові селянина «рішучі заходи?» Він їх зрозуміє тільки відносно себе, своєї сем'ї, свого господарства. Він уже думає не про те, якби допомогти справі, а лишень про те, якби вигородити самого себе.

Проте, Ремер на цей раз трохи помилився. Не

встигла павза черкнутись ще краю громади і повернути назад, як із передніх лав уже виступив дідок у кожусі й великій баранячій шапці на голові. Він рушив до столу і, йдучи, переставляв по-перед себе ціпок, так ніби боявся в темноті потрапити на яму,—і поволі наблизився до столу. Перед самим столом дідок круто повернувся обличчям до громади, а спиною до президії й велика химерна тінь його, як від гори в долину,—впала у темінь на чорний живий людський мур і захиталась по ньому.

Дідок не просив слова, не звертався до президії, а, звівши вперед руку з ціпком, почав жбурляти хрипкі, натруджені, але переконані слова, просто в громаду, як камінці в воду. І громада слухала його, причаївши дух усім своїм еством, не змінюючи навіть застояної ноги.

— Люди добрі, чи то-пак, громадо!—почав він.— Виходить так: робили на пана, тепер буцім то й на себе почали вже... Добре. Горбом робили тоді,—горбом робимо й тепер... Значить,—горб зостався... тільки для самого себе, ніби-то... Нехай. Тепер же далі... Скільки я себе пам'ятаю і батько мій себе пам'ятав, і дід мого діда пам'ятав—усіх і завжди лигали налогом. Добре... Що ж виходить? Землі прибавилось, але й людей прибавилось,—та чи правди, чи правов прибавилось нам,—питаю я? Чи може й тепер ще тої невірної правди треба ськати, бо, мовляв, є записана вона десь, та, либонь, книжка та в дяка загубилася... Ось. Робить—роби!.. Давать—давай!.. Добре... Бо без того не може государство существовать. Правда.. Та чи може чоловік за все одвічати? Ні, не може! За що може,—за те може, а за все—ні. От тільки що було сказано:—куркулі... Добре.

Дідок повернувся в бік президії і його ціпок звівся над столом, як один велетенський палець цілої громади і уперся просто в президію:

— Тільки ж, як із куркулів ти хочеш одвіту, то нащо скликав усю громаду? Нащо сполохав проти ночі сем'ї, клепав у дзвони? Чи ти думаєш, як допався до пинура від дзвона, то й бий на гвалт, коли тобі запопало? Ти молодий та розумний, а послухай ти мене старого та дурного. Я вірю, що ти на мене злоби не маєш, а я на тебе й того менше, так ти ж розбириися з ділом, так ти ж дай порядок, а потім роби! От ти сказав:—село буде одвічати!.. Добре. А я тебе питаю: защо буде село одвічати? Що салдат загинув, за це мусить одвічати той, хто його збавив, а не чуть усе село, та й то, чи є ще кому одвіт держать, чи може одвіту того треба ськати у самого,—не проти ночі будь згадано,—чортового кума! Але гро це я не буду говорити, либонь, це діло чоловічої совісти, але права такого ніколи не може бути, щоб громада геть за все одчитувалась. Громада, чоловіче,—велике діло, і коли зібрав по-дурному, то й діло твоє дурне буде. От-що.

Тепер же, на-прикінці, громадо, скажу ще я отут і так:

— На даром, ой ні, Матвій Шостопап вештався помеж людей та гомонів, що гробовище салдата брало. Він хоч дурний,—а чує... Матвій почує там, де ніхто з нас не почує, а він шкурою почує... І я на нього вірю,—бо чи людиною, чи богом, чи чортом, а заподіяно лиха салдатові тільки на гробовищі!.. Я сам не дуже то попам вірю, та не більше й вашим «митрошкам», що під гармонію виспівують: «Не цілуй мене, бо я не богородиця»... Безстрамники!

— Кажіть же толком, нащо зібрали громаду, бо вже пізно, а ми ще від вас нічого й не чули.

Дідок повернувся і його велетенська тінь рушила від столу й поповзла просто в темінь поверх чорних силуетів і кудлатих баранячих шапок вперед на людську рухому стіну. Легкий шепіт задоволення пробіг по громаді. Чутно було, як де-хто одкашлявся і весь на-товп, як величезний волохатий тулуб ведмедя, заворушився, загув і зарухався. На виклик з одного боку було кинуте виклик з другого і тепер мав розпочатися своєрідний і, як видко, довгий герць.

Начкурсів щипав вусики на губі й, по ньому видко було, що мав велику охоту відповідати. Але Ремер на хвильку нахилився до нього й зашепотів щось на вухо. У відповідь начкурсів тільки хитнув головою й, поклавши лікті на стіл, сперся на нього й застиг.

Обличчя голови сільради, освітлене лямпою з одного боку,—здавалось намальованим крейдою на чорній дошці, суворе й замкнене.

Лише комнезам помітно перебував хвилину за хвилиною. Він йорзався на ослоні, запускав пальці в чуприну і весь час голосно зідхав.

Ремер спокійний і чіткий стояв спершись однією рукою на стіл і влучав слухної хвилини, коли громада, розворушена виступом дідка, заспокоїться трохи й затихне. У тактовному своєму слові він мав спростувати де-що з того, що щойно говорив начкурсів, а, головне, дати просту, авторитетну й переконану відповідь дідкові. Ремер почував, що справа може затягтися й вирішив ставити питання тільки так, щоб воно не мало двох відповідей, не викликало довгих суперечок, але, щоб не

було воно й надто прямолінійним, не прибрало форми ультиматуму. Завдання було не з легких.

— Товариші селяни,—почав Ремер, коли громада трохи притихла:—кожен із вас уяви собі, що це зник не просто собі курсант Петро Геря, а, скажемо, твій син, чи твій брат, чи твій чоловік, чи, може, батько малих дітей... Ну, от—тоді воно буде ясніше. Це зникла не машинка, не опудало у військовій одежі, а чоловік, у якого десь, певно, є кусок поля, покинуте хазяйство, свої надії, свої мрії, своє життя. І от він загинув... Де він загинув, як він загинув,—ніхто нічого сказати не може, бо межі нами пророка нема, та й ніколи нігде його не було, проте шукати, думати, докопуватись, робити висновки—ми не тільки маємо право, але й мусимо.

Ось тут дядько казав, що курсант загинув на гробовищі, не спорю, може й там, а може й ні, хто зна? Може за гробовищем,—тільки його нема... Далеко важніше, від чиїх рук він загинув, з якої причини,—ось що дуже важно. Коли б він ішов і раптом з ним приключився удар, чи розрив серця, одним словом його спіткала нагла смерть, то, обшукавши все гробовище, ми б знайшли товариша...

Значить не це.

Коли б його злочинці пограбували, ну, припустімо, навіть, що убили, то труп його ми знов би таки знайшли, бо злочинцям зовсім не з руки тягаться із трупом, зволікати час, коли їм треба швидче замітати сліди злочину. Навіть коли б злочинці закинули труп у річку, то в такій, як наша річечка, його досі б уже знайшли, бо на мілізні навряд чи й горобця уховаєш.

По всьому видко, що розбій тут ні при чім. Що ж тоді друге?

А є ще одна, більш тонка робота,—це та, на яку такі ласі бандити, що незадоволені радянською владою, її земельною політикою. Одного, знаєте, розкуркулили, у другого лишки вибрали, третьому земустрій мулить душу, а четвертий і справді вже мастак з великої дороги,—от вам і є вже чвірка людей на все готових, тутешніх, своїх, ріднесеньких, що знають всі ходи й виходи, що можуть засісти, збавить чоловіка і не занести, а завезти його за кілька верст, у друге село і скинути в провалля. І все це тільки тому, що вони, бачте, незадоволені цілою владою. Вони, крім того, що злі, ще й дурні. Бо, вбивши одного курсанта, вони не вбивають влади, зате сами себе видають з головою. Вони заподівають смерть неповинному чоловікові, роблять десь сиріт, сиротять старого батька й матір, розводять старців, плодять злидні, дражнять військову владу, утворюють відповідальність для цілого села і викликають обурення серед ваших же синів і братів—червоноармійців. І, цілком зрозуміло, що червоноармієць вимагає тепер суворої кари, а злочинець мусить її понести і хто скаже: ні?!

Одно у всьому цьому є досадного, що пізньої пори ми в село приїхали і на ніч людей згвалтували... Але що ж робити, треба шукати свіжих слідів, доки пилом їх не занесло, пісочком не закурило. А громаду ми скликали не на те, щоб вона одвічала, а щоб допомогла нам розміркувати, порадила, бо, правду казав тут ваш товариш,—громада—великий чоловік. Ось до цього великого чоловіка й удалися ми. Ми не просимо громаду, щоб зараз же взяла нам і виклала злочинців: па! Ні, ми міркуємо так, що може в кого є яка підозра, чи може

хто що й зна, та не наважується сам сказати, а, може, для цілої громади одразу ж ясно, що винні тут ніхто інший, як ті то й ті. Може вона скаже в одні голос: беріть їх собі і дізнавайтесь од них усе, що вам треба, бо це їхня робота.

Але ми бачимо, що ні бідняцтво, ні середняцтво ніби то таких людей не знає... Отже, справа зістається не з'ясованою і підозра наша, хоч не на певних людей, так на певну частину села лишається, через те ми й кажемо, що візьмемо заложників і будемо далі сами шукати винуватців. Ми запевняємо, що волосника не спаде з голови заложників, коли ми знайдемо винних, і тільки, коли не знайдемо, їм буде важче...

Тенер я гадаю, що нашої заяви на громаді було досить і що, коли громада нічим не допомогла нам, то не через те, що не хотіла, а через те, що не могла...

Ремер закинув назад своє густе, як шапка волосся й сів.

І знов війнуло тишою з боку громади. Ця тиша не давала навіть натяку на те, про що думає велика, чорна колективна голова села. Глибокі зморшки поорали їй чоло, і брови похмурились над глибокими очима, а під широким масним лобом плуталась уперта, повільна, мовчазна думка:

— Еге! Цей снує инакшою! Цей прикидається добрим та щирим, а він—лисиця. Бережися лисиці, бо вона гірше за вовка.

— Нащо москалів навів повне село?—раптом виврався з темряви чийсь обізлений голос.

Цей голос і цей вигук стали за сигнал до загального дуршення. Десяткам десятків людей, що стояли досі

мовчки, мовчанка стала далі нестерпучою. Вона, про-
рвавшись у одному місці, рушила з гуком, з гамом, як
лавина, як повінь,—все заповнюючи шумом, люттю
й гуркотом.

Якась маленька гостроносенька бабка серед загаль-
ного галасу, як пір'їна на гребні шумовила, з місця за-
крутилась, завертілась, підбігла до президії і так засту-
кала кулаками у стіл, що лямпка затанцювала вгору
і вниз, як на ниточці. Її, бабчин, верескливий голос зай-
шовся брехом сирени серед низьких гудків чоловічих
горлянок і в'ївся в президію:

— У мене телиця здохла, а ви прийшли досмокту-
вати злидні з хати... А не діждете ви, хиба через мерт-
вий поріг переступите... Де ваш бог? Де ваш чорт?.. Де
ваша совість? Ви сциклями дітей хрестите! Одного вхо-
пило вже гробовище і всіх перехопає... Чуєш ти, комі-
сарє недорізаний... чу-у-уєш-шшш?!

Так огонь на пожежі шугає від краю до краю, як
часто з непорозуміння вибухає обида й братерська
пристрасть та гнів. Падають крокви, повстають у темінь
ночі огненні стовби, вибухає искрами жаровище і ло-
пають від спеки шкла.

Ремер стояв білий, як крейда і розгублений, як дитя
серед натовпу. Цього він не сподівався. Твердий клу-
бок застряг йому в горлі й боляче терпли скроні.

На голос і вигуки приїхала чота курсантів на чолі
з Кошельковим і трохи віддаль натовпу спинилась. Зда-
валось підїхали пожежники, зачавкали помпи, залопо-
тіли перші струмені води по полум'ю і пожежа почала
здавати. Вогонь заскавчав, скрутився і натомісць по-
пливло біле клубіння в'язкої пари.

Громада потопталася ще трохи, порвалася на шматки і чорними купами почала розповзатись стежками й дорогами на кутки.

Десь уже здалека гармоніст гвалтував гармонію і вів якоїсь верескливої, неприємної музики.

Під ранок з села повели призначених: Семена Голобородька, Мелетія Нуду, братів Гаврила й Петра Мовчанів, Касянову удову й Гордія Дергу,—всього шість чоловіка заложників.

Розділ сьомий.

Вітер крутив полами, пригинав дерева і вихрив, і ніс. Ледве помітний дощик сіявся над гробовищем, в'їдався в трухле дерево хрестів, сльотився над могилками. Червоніли якісь осінні ягідки між пожовклою травою на горбках, шуміли віти безпорадно й тужно над ровами, низько висло небо над землею. Ступала осінь на могилки, чиплялась за хрести, розчісувала тополі й акації, трубила в розчинені двері склепу. На гробовниці було порожньо, тужно й сумно наче вся земля вимерла і тільки вітер правив над нею дику й журну папахиду, то плакав, то сміявся.

З під високої горішньої огради випросталась сіра зігнута постать, боса й без шапки й пішла гробовищем до низу. Сіра полотняна сорочка мокра, як хлющ, прилягла до її старечих плечей і набрижилася вдовж спини. Вохке волосся на голові пасмами поприлипало до скронь,—а на тім'ї крутилося і рвалося од вітру.

Чоловік ішов, непевно розіп'явши руки, як сліпий, худорлявими ногами шукаючи стежки. Молокасті очі дивилися по-над землею, мокрі губи ворушилились і шептали щось. Вітер загібав жмені дощового піску й кидав йому назустріч у обличчя, просівав крізь сорочку, жбурляв межі очі. Чоловік ішов і зашпортувався, припадав

на коліна і знову йшов. Біля одної могилки він спіткнувся об повалений хрест і впав на руки. Знеможено підвівся й сів. Рука помацки полізла вниз по нозі до пальців і, одкладачи їх, почала рахувати:

— Раз, два, три, чотири, п'ять, шість... шість... Шість...—Ха-ха-ха! У Матвія шість пальців... Матвій—шостопап. Матвієві не дають їсти...

— У-у-у!—раптом дико завив він.

Голос божевільного зплівся з пориванням вітру і полетів униз до склепу. Не чулось у цьому голосі ні скарги, ні гніву, жодного чоловічого почуття, крім дикого, голодного, вовчого вою.

Раптом чоловік перестав вить, хижо з осторогою озирнувся, бистро зірвався на ноги і як звір перед нападом, пригинаючись,—хутким кроком подався вниз. Тепер йому очі загорілись жадібним огнем, обличчя втяглося і загострілося. Рука посудомленим рухом пірнула за пазуху і, намацавши там щось, міцно притисла його до грудей.

— Зар-ріжу!—раптом розітнувся над гробовищем божевільний крик і старий побіг що-сили до склепу.

— ...ріж-жуу!...—підхопив вітер і всією тяжкою вагою погрози жбурнув межі хрести.

Чоловік, як вихор біг до склепу, а склеп налітав на нього облуплений, сірий і байдужий, непричетний ні-до чого.

Біля самих дверей дужим подувом вітра божевільного крутнуло й збило з ніг. Він ударився об одвірок, він упав на коліна і так поповз у середину склепа. За порогом рука нашпортнулась на розбиту пляшку і кров зацибеніла йому рвучким струмком із долоні і,

здавалось, єдине живого, теплого й чоловічого, що зараз було тут,—це кров, що, витікаючи з-поміж пальців, парувала рожевою легенькою парою. Посеред склепу божевільний підвівся й, шукаючи чогось очима по долівці, затис рукою рану.

— Га-га!—раптом скрикнув він і кинувся в куток під облізлу ікону.

— Га!

Там, де з-під сміття іржавою гадючкою круглилося товсте залізне кільце, прогнане крізь тяжку камінну ляду, старечі зкривавлені пальці вп'ялися в нього і все тіло напружилось у неймовірному зусиллі. Хруснуло в суглобах од першого напруження, нап'ялися жили на шії й голова затримтіла дрібно, як осиковий лист у погоду. Ляда глухо застогнала, ляда піднялася на палець по над краями, але старечі пальці почали поволі розгинатись, як підкова в руках силача, і ляда знову тяжко впала назад. Легенький порошок знявся по краях і тут же м'яко осів...

Божевільний, як підкошений, упав на землю і голова йому звислась через руки на ляду, кров з долоні весело калюжкою попливла до чола і посмокталась у волосся. Можна було думати, що серце від напруження порвалось божевільному і він умер, такий він лежав не порушний і білий, із зачиненими очима. Божевільний не рухався кілька хвилин...

Нарешті, повіки над очима хитнулись, здрігнули й одчинили пару налитих кров'ю, каламутних очей. Груді набрали повні легені повітря й вип'ялись над нужденним приплющеним тілом, як гора.

Всю постать посудомило й одпустило, а зкривавлена

рука посунулась набік, шукаючи опертя. Сині губи із закиплою на них кров'ю заворушились, беззвучно зашептали щось самі до себе і якась, ніби стороння сила взяла і посадила діда на ляду. Тепер він сидів страшний, як привид, як гробовиська примара. Очі з глибоких ям блищали болотняними вогниками, кров рудою плямою зліпила волосся на скроні і рубіновими краплями зрапувала на бороду, а рідка борідка здавалася сивим тоненьким дротом, сторч натиканим у підборіддя.

Божевільний посидів трохи, так ніби справді збирався з думками, а потім раптом увесь подався наперед, витяг шию і почав швидко нюхати, часто й дрібно вдихаючи й видихаючи носом повітря, як пес, що попав на свіжий слід звірини.

Він нахилився й обнюхав ляду, вохкі стіни внизу під образом, а потім, повзаючи на колінах, почав обнюхувати долівку в склепі.

Раптом його очі спинились на чомусь і те, що вони побачили, змусило їх спочатку загорітись, а потім погаснуть, так ніби побачене вже безслідно пройшло і пішло кудись далі вглиб, болізно дряпаючи мозок, викликаючи в ньому сприймання.

Чоло збрижалося у неймовірному зусиллі опанувати вражінням, краплі поту виступили на лобі й заблищали навіть під ріденькими вусиками на губі.

Божевільний болів якимось психо-фізичним болем, потягувався всім своїм тілом і глухо стогнав. Нарешті, божевільний подався коліньми вперед і, скрикнувши:— «га», всім тілом упав, як яструб на чайку, на щось таке маленьке, на блискучий загадковий предмет, що й був причиною його надлюдської муки.

— Ха-ха-ха-ха!—реготав він, качався по долівці й міцно притискав обома руками до грудей свою знахідку.

Вітер кидав у розчинені двері склепу цілі снопи дрібно-сіяного дощу, рвався й вив, і стогнав у причілках. Хмари низько пливли над землею, переганяючи одна одну цілими огромами-горами, прориваючись і виростаючи, як вали на морі у шторм, як повінь, як лавина з гірських верховин.

Божевільний вийшов із склепу. Він ступав, притиснувши руки до грудей, так ніби ніс у них усі скарби світу, долю людства, або любов і сльози, і радості своєї матері. Коротенькі, товсті почвари—шості пальців на ногах—намагалися й собі ступати м'яко й обережно, так ніби й від них залежало донести той скарб цілим і не зрадить його. Здавалось, безум і надія всесвіту горіла в очах божевільного. Він пішов од склепу просто вниз до перелазу. Перелізаючи, балансував, випинався, як вуж, аби тільки не пустити рук, не братись руками за бильця перелазу, не впустить скарба із рук.

Од перелазу божевільний звернув ліворуч і подався просто на пустир. Вітер повернувся й дув уже в спину, він зібрав волосся з усієї голови в один пук і стріхою викинув його на перед лоба. Божевільний попростував через пустир в напрямі до кавкурсів.

На воротах божевільного спинив вартовий, уражений з його надзвичайного вигляду, скривавлених рук і обличчя, але божевільний не спинився, він показав очима на затиснуті руки, і пішов далі:

— Не займай, мені старший треба...

Вартовий покликав випадкового курсанта й здав йому діда:

— Проведи ось до вартового по роті... Нащось «старшого» питає,—сказав і розсміявся. Дід неприязно глянув на вартового й мовчки пішов слідом за курсантом.

У вартового по роті історія повторилась, божевільний нічого не хотів говорити, тільки знову показував очима на затиснуті скривавлені руки й вимагав.

— Мені треба найстарший... полковник...

Хтось із присутніх курсантів порадив розчепити старому руки й глянути, що там є, але божевільний так зиркнув на радника, що той вмить заступив чиюсь спину.

— Що в тебе в руках і нащо тобі «полковник»?— допитувався вартовий.

Але божевільний знав одно: «не замай, веди полковник»,—і більше нічого.

Нарешті таки, вартовий пішов до начкурсів і розповів йому все. Начкурсів велів пустити до себе діда.

— А чого б ви хотіли, дідуню?—запитав він божевільного, коли той зайшов до кімнати.—Сідайте, будьте ласкаві...

Матвій низько вклонився і з страшенним напруженням, пригадуючи слова й ледве в'яжучи їх до купи, але з великим піднесенням, скаргою й мукою в голосі, моментами здавалось, як дуже багатий психічно чоловік, моментами, як загнана бездомна собака,—він сказав начкурсів:

— Матвієві не дають гами... Матвієві спать нема... Пан мати пальця різав... Сказав мати—Матвій з шість пальців буде... Він гнався... хотів Матвія вмерти: бев-бев-бев... щоб Матвія ховали... обід був... співала півча:

«споди помилуй...» І тепер хоче Матвія вмерти... Так... у! Різати!..—сказав Матвій. Різати його на клопоть... Пальці різати... уші різати... очі довбати... хай його ховали: бев, бев, бев! Матвій пиріжки їсти з м'ясом... О!»

Матвій закінчив і, рознявши пальці, нарешті, подав начальникові скарб, що так пильно ніс його сюди, ніс і обороняв і нікому не погоджувався навіть показати його.

Обличчя витяглось у начкурсів при виді того скарба.

— Вартовий по роті!—покликав у ту ж хвилину начкурсів трохи незвичайним для себе голосом й одночасно вихопив із рук божевільного маленький блискучий предмет...

А божевільний, ніби виконавши все, що йому належало, одійшов до вікна, взяв на лутці горністову трубу, що лежала тут, обережно оглянув її і раптом, приставивши до губів, із усієї сили дико затрубив. Потім, так само раптом, одняв трубу від рота похлопав по блискучому циліндрі і, весь засявши, звернувся до начкурсів.

— Хороша труба... ги-ги.

В цей час на порозі, ледви стримуючи посмішку, з'явився вартовий по роті.

— Негайно попросить сюди політкома,—сказав серйозно і навіть трохи суворо начкурсів,—а цього дідуся завести до лікпома на перев'язку, а потім до завхоза, щоб видав йому якусь одежину і нагодував, а після всього привести його знову сюди...

Тепер уже у вартового обличчя витяглось од несподіванки і він, трохи перебільшено навіть дзенькнувши острогами, відповів:

— Слухаю!—кругом—і вийшов...

За кілька хвилин двоє курсантів повели діда з кімнати, а слідом за ними у двері до начкурсів застукав політком.

— Здрастуй, т. Ремер. Вибач, що я, друже, не зайшов сам до тебе, а покликав, розумієш тут така історія...—і не докінчивши, начкурсів подав політкові дідів скарб.

— Що за дурниці,—відповів Ремер, беручи із рук начальника маленький предмет і бистро оглядаючи його,—іншим разом я тебе покличу. Ну їй погодка ж сьогодні... Але... що це?.. Це жетон, виданий курсанту Гері за стріл по меті?!

— Так,—відповів начкурсів.

По сірому бритому обличчю латиша пропливла легенька хмарка:—«де знайшли»?—запитав він.

— Якийсь божевільний дідок приніс... мокрий увесь і в крові... і, здається, зовсім божевільний... Більш, поки що, нічого не знаю... Я послав перев'язать йому руку, нагодувати й одягти, може він трохи опритомніє, а тим часом і по тебе послав,—будемо вже разом дізнаватись.

— А де він жетона взяв?—запитав політком.

— Я його ще не розпитував,—відповів начкурсів.

Обидва замовкли й замислились.

За півгодини вартувий привів божевільного. Тепер він виглядав инакше: на перев'язку трималась забинтована рука, крові на обличчі й у волоссі вже не було, але стояв він у тій самій мокрій сорочці й штанях, що й був.

— Так, що шинелі не захотів одіть, тов. начальник, каже потому, не салдат він.

Божевільний на підтвердження закивав головою. Начальник одпустив вартового і звелів нікого не пускати до кімнати, а сам звернувся до божевільного: сідайте, дідусю.

Але божевільний замотав головою: ні, Матвій ундер... Він зна... ні...

— Ну-да, сідай, пожалуста, дедушка,—втрутився й політком. Але Матвій знову замотав головою, хоч потім, трохи помисливши, раптом з розгону сів на підлогу.

— Слухай, дедушка,—запитав політком:—де ти взяв цю штуку?—і показав божевільному жетона.

— Я ні... його пан брав... нема салдата... пропав. Бев, бев, бев... Гробовище брало... В-ночі салдат ішов... пан гнав салдата... брав до себе... цей салдат сміявся, казав: ні...

— Стара історія,—поворухнувся в кріслі начкурсів.—Де взяв, дідусю, розумієш, де взяв?.. де оце було?..—знову показав він божевільному жетона.

— Там... гробовище... я...—Божевільний почав показувати, як він нюхав: там... Він село бумагу приніс... йому черемхи давав я...

Політком раптом піднявся:—Веди туди!..—і подав божевільному руку.

Ефект був несподіваний.

Божевільний миттю схопився, взяв політкома за руку і одразу-ж потяг до дверей. Не встигши навіть одягти шапки, політком штовхнув ногою двері й так пішов за божевільним, кинувши назад начкурсів: ходім, поки в нього ще працює пам'ять... Візьми пару хлопців із собою. Очевидно, він десь знайшов цього жетона, не треба губити свіжих слідів.

В канцелярії задивовання було повне. Весь її актив на чолі з «машиністкою», хоч був це грубезний курсант Гордієнко Антип, обмірковував останні події. Якийсь питомий такій професії людей нюх поснував уже хи-мерну й, одночасно, правдоподібну павутинку між таємною історією з Герею і божевільним дідком.

Не дивлячись на успішну роботу антирелігійного гуртка при клубі, гробовище, однак, не сходило з вуст. Ніхто, звичайно, не вірив, кожен з обуренням одкидав навіть думку таку і все-ж кожен визнавав, що «щось» тут є... Проте, коли на порозі канцелярії з'явився божевільний дід за руку з політкомом, а за ними начкурсів і всі трое вони пішли просто до виходу,—канцелярія вщухла. «Машиністка» дрібно затараторила на машинці, решта канцелярського штату низько понахилялась над столами, аж доки дивовижна трійця з божевільним на чолі не вийшла за двері. Після того штат як бурею підняло з-за столів і, наче осінніх мух, наліпило до вікна.

Через порожнє подвір'я просто до брами подалися всі трое, а по дорозі до них приєдналось ще двоє людей: комроти, тов. Кошельков, та перший ліпший курсант із вартової, з «гвинтом» на ремні. Прочинились ворота і всіх їх п'яťох проглинув сірий замжичений пустир.

Небо стояло кольору води з болота, вітер перемішав усі бистрі огроми хмар і рівне, ріденьке тісто, потім розлив його від обрію до обрію й ущух. Дощик ледве сіявся крізь попелясту пелену туману, а сонце, здавалося, ніколи й не іскрилося над цими убогими перелогами. Попереду за тьмяною наміткою туману ледве

манячило обмокле гробовище, струшуючи з віт своїй водоспадами краплі дощу, коли на гілку сідала випадкова, дурноверха ворона.

Божевільний повів усіх просто до гробовища. Біля перелазу він раптом спинився і, не пускаючи політкової руки з своєї, заговорив переконано й з хижими вогойниками в очах:

— Ти не бій, ти йди! Матвій піде перед... У Матвія є-о,—і божевільний витяг з-за пазухи старого поржавленого ножа. Видко було, що ножа перед тим старанно й довго точено об камінюку, бо лезо блищало рівчачками грубого точила, місцями зазублене, як на серпі—Матвій буде різати, у-у!..

По той бік перелазу усіх позасвідомо пройняло настроєм божевільного, так ніби кожний був готов зустрітись із невідомим ворогом. І, здавалось, що от-от-от із-за кущів вирине той «хтось» і почнеться герць на життя й на смерть. Вуха ловило найтихше шарудіння, кінці пальців і ті, здається, прислухались.

Коло склепу божевільний спинився і, вп'явшись очима у двері, прошепотів:—«там». Кожен міцніше стис у руках зброю. Пошепки, більше рухами, аніж словом, політком наказав курсантові лишитись біля склепу, на варті, а сам із рештою, з револьверами в руках, зайшли до склепу. Назустріч вийнуло своєрідним пахом пустки, одвічним спокоем гробовища і позасвідомою легенькою тривоною.

Божевільний припав до землі і, нюхаючи повітря, поповз уперед. Посеред склепу, там, де раніш він знайшов жетона,—спинився, тицьнув у землю пальцем і проказав: «тут»... Потім коліньми подався просто до ляди

і вчепився обома руками за кільце. Але в цю ж саме мить дужі руки начкурсів охопили ззаду божевільного, а політком, зі зручністю хірурга при складній операції, в ту хвилину заклав йому в рота чіпка із кешенькової хустки. Кошельков заклав божевільному під пахви пояса і затяг іззаду петлю. Без жодного слова, без зайвого руху, моментально—лежав уже божевільний зі звязаними руками й ногами і тільки тепер політком полекшено зідхнув і пошепки озвався до решти двох:

— Жалко дідка... ей-право, жалко, але що ж робить? У нього одне на думці, а у нас зовсім инше, хтось та мусить поступитись. Тепер, товариші, давайте підійmemo ляду.

Двое взялося за кільце і тяжка гранітова ляда, глухо застогнавши на петлях, підвелась над рямою настільки, що Ремер підклав під ляду завалючу цеглину і взявся сам помагати решті зводить тяжкий граніт. Нарешті, вагу ляди було переможено, і там, де досі покоїлась позеленіла від часу камінюка, відкрилась темна глибока дірка, достатня для того, щоб в неї проліз зігнувшись чоловік.

Льохом і погрібними грибками пахнуло з середини, а впоміш із тим ще чимсь терпким, прогірклим і неприємним.

— Клянусь честю,—прошепотів начкурсів—що тут пахне самогоном, або, що найменше, стиглою закваскою...

— Побачимо,—відповів політком і, взявшись руками за краї ями, спустив ноги на весь свій присадкуватий зріст униз у темний отвір. Ноги торкнулись чогось твердого і стали там... Тоді політком, звільнивши руки,

усім своїм корпусом подався в яму. Блимкнув вогник кешенькового лихтарика з вохкої темряви—і глухо з середини прогучав політкомів голос:

— Спускайтесь за мною,—тут сходи...

Розділ восьмий.

У хаті було душно й накурено. Сизий дим пасмами хитався од стіни й до стіни, завивався вгору й клеївся до стелі. Самогонний дух, як пекельний гріх, просякав у кожна пору людського тіла й дурманив мозок.

Проти покутя, в кутку, стояв перекинутий догори днищем бочонок, заставлений жовтими пляшками й одноманітною закускою. Капуста, огірки, хвости й голівки від оселедців, недоїдки чорного хліба й зубки часнику—прикрашали його.

Компанія з чотирьох чоловіка з гамом і реготом полуднувала...

Крім знайомих уже нам горбаня й чорного парубка, тут гуляло ще двоє зп'янілих, з перехресного шляху,—людей.

По хаті снували сутінки, гусли й мостилися по закутках, а компанія щойно починала добирати смак у гулянці і горбань раз-у-раз нахилявся під стіл, щоб поставити спорожнілу пляшку й витягти звідти повну.

За одним разом горбань затримався під столом довше звичайного.

— Хлопці! — прохрипів він звідти, — а тут уже, хлопці, порожньо... треба комусь лізти на склад...

Компанія зустріла подану горбанем звістку реготом, гупанням по долівці й свистом.

— Сам і полізай, сука твоя мама, завхоз бездокументний!—ревнув чорний парубок до горбаня і, під регіт решти, взявши за боки перевернутого бочонка, одсунув його на-сторонь і з під бочонка визирнула невелика деревляна ляда в долівку.

Горбань кумедно повернув свою велику голову до чорного й огризнувся.

— Проковтни язика, Лексію,—государ імператор проживає зараз по моєму паспортові, а ти кажеш «бездокументний»!..

Компанія аж присіла, регочучи з дотепу Горбатого, а тим часом він схилився вже над місцем, де раніш стояв бочонок. Велика деревляна ляда пропищала на іржавих завісах і відкрила в долівці чорну чотирьохкутну яму в льох, куди й почав спускатись, спотикаючись по драбині, Горбатий. Очевидно, там і був «склад».

— Подивися за одно й до бубнового валета,—гримнув навздогін горбаневі чорний і знову зайшовся разом із рештою божевільним реготом.

Здавалося, маленька тісна хижа от-от розсядеться з середини від гуку чотирьох здоровецьких горлянок та від грюку чотирьох пар дебелих ніг. Стеля дрижала, а маленькі запітнілі вікна тремтіли й дзвонили, як чарки на таці. Гулянка доходила краю.

— Я хочу говорити із красною вармією!—раптом виголосив чорний і, похитуючись, виліз на осла. —Зараз-же ведіть мені сюди красную вармію, сука її мама! Він розставив на ослоні ноги, запустив свої руки в кешені шкурятянки і витяг звідти по поганові. Люфи

обох він направив просто на чорну яму в льоху й почав клацати собачками. В цей саме час із отвору ями висунулась велика кудлата голова Макара Горбатого і, побачивши просто себе люфи двох револьверів миттю-ж перелякано сховалась назад. Скажений регіт зверху вибухнув, як граната в воді, розкидаючи снопи бризок і пінячи холодну вільгу.

Двоє з одчайдушними обличчями, тримаючись один за одного, полізли просто на голову горбаневі в чорний отвір льоху і в ту-ж мить із глибини льоху почулося глухе падіння, дзвін розбитого скла й прокльони Горбатого. А парубок у шкуратянці стояв на ослоні, навівши люфи револьверів у чорний отвір ями й реготався...

Чадний каганець на камені, що його майже непомітно було за-видна, тепер розгорівся ніби й мазав жовтим брудним світлом стіни, піч, бочонок, стіл і силует чорного парубка на ослоні з револьверами в руках.

Коли-б стороння людина крізь запітнілі вікна хижі заглянула хоч на мент сюди,—вона утікла-б, певна того, що має діло з криміналом. Але навкруги хижі було тихо й порожньо. Вітер припав вохкими грудима до землі й дрімав. Сонце дотлівало за хмарами, невидиме, сповіщаючи про себе лише легенькою рожевою смугою на заході, вітаючи свого ворога—тумани, що почали обкутувати білими пеленами продриглу землю. Десь далеко на селі мукала за одлученим телям корова... Осіннім вечорінням вечоріло на дворі.

А в хаті, як на сцені, мінялася дія за дією і вже йшла нова. Вона добавила й нову дієву особу, і це був не хто інший, як... Геря. Зхудлий, оброслий густою

щетиною, він стояв під люфами двох револьверів чорного парубка в шкуратянці і щулився. Щойно витягнений із глибокого льоху, Геря кліпав очима, бо не бачив уже кілька день під землею навіть такого убогого світла, як це. Міцно скручені за спину руки були прив'язані йому до ніг, перевинутих шнурами так, що він ледве міг ступити ними на чверть кроку вперед.

— Сідай, сука твоя мама,—кричав чорний до Гері,—зараз я буду вчити тебе, як лазить до чужих дівчат і не рвати штанів об перелази.

Красная армія всех сильней?
Так пусть же красная!..

— Ха-ха-ха!—хрипко проспівав із наголосами чорний і розреготався.—Ну, що-ж ти взнав? Кажи, хто кричав отут тоді, коли ти воду пив? Геря ти проклята, сука твоя мама, чого-ж ти мовчиш?

Парубок у шкуратянці загубив на ослоні рівновагу, оступився й поточився вниз на долівку просто в напрямку до Гері. Руки з револьверами замоталися йому над головою з боку на бік і зацокали собачками. Спинився парубок просто перед Герею, обличчям до обличчя, червоний із налитими кров'ю очима, зі злісно викривленим видом із усього розмаху, коліном ударив Герю в живіт. Від несподіваного удару й гострого болю в животі Геря поточився й упав просто на руки одному з компанії. Той із силою одіпхнув його на руки другому, а той третьому і знову до першого почав літати Геря, як м'яч, здобуваючи стусана за стусаном.

Заскакало перед обличчям одно бандитське обличчя за другим, затанцювала стеля, каганець на комені почав виводити вогнені кривулі, а стіни ламатись і складатись,

як паперові листки у книзі, захиталась підлога і Геря, як порожній чувал, осів на землю. Ще хвилю посидів він на долівці, зіпершись на руки, каламутними очима вдивляючись у стелю, а потім голова йому закинулась назад і він упав на спину, як зів'яле стебло.

Це на мить отверезило п'яниць, але тільки на мить, бо вже наступної хвилини горбань із великого кухля лив на голову Гері холодну воду й приговорював.

— Зятьку мій любий... Та на кого-ж ти мене покидаєш, сирітку?.. А вже-ж тобі більше зузугі не чувати, ні сонечка не видати, а мені, наче чайці тій небозі, по світу літати...

Парубок у шкуратянці склав Гері, як мертвому, на грудях руки і вставив межі пальці як свічку, жовту пляшку з під самогону.

І вся компанія почала вить над Герею п'яними голосами, наче голодні пси осінньої ночі над стервом.

Тим часом холодна вода, що її без перестанку лив Горбатий на голову Гері почала поволі вертати його до пам'яті. Ворухнулись вії і заіскрили на мент з-під повік очі, але враз-же й знову погасли.

Бандити перестали вить. Двоє з них обережно звели Герю на ноги потягли до ослону. Горбань ножем розціпив курсантові зуби і влив у рот із пляшки рештки самогону. Гарячий струмінь поповз униз і теплими хвилями обполоскав усе тіло... Приємним жарком і бадьорістю вдарило Гері в голову і він розплющив очі. Чорний парубок і ще двоє з компанії підняли його вгору й поставили на ослона. Геря відчув, що його поставили вище й напружив усю свою свідомість і силу для того, щоб не похитнутись і не впасти.

— Ну, а тепер кажи «реч»! Кажи, пожалуста, «реч» до народу, а ми, як барани, будемо мовчати і слухати тебе...—сказав одступаючи від Гері чорний парубок.

— Тс-с-с...—підняв у-гору пальця Горбатий і в такій позі застиг.

Геря поворушив язиком і тільки тепер відчув, що в роті повно якоїсь в'язкої й солодкої рідини. Він зібрав її й сплюнув на долівку. Кавалок чорної закиплогої крові шльопнувся коло самого чобота чорного парубка.

— Ти... ви... бандити!..—спромігся тільки прохрипіти Геря, як знову похитнувся й почав падати з ослона.

З скаженим реготом компанія підхопила курсанта на руки й розгойдавши, кинула в куток на старі мішки й лахміття. Від болю Геря знову опритомнів, посунувся спиною в куток і, як зацькований звір, почав зиркати на боки. В голові вихрилася думка за думкою.

— Невже цей глум і це скаженство закінчатся тим, що вони мене—... Раптова думка про смерть кольнула в серце і сповнила всю істоту жагучим бажанням жити. Геря переводив свій погляд від одного бандитського обличчя до другого і шукав на них хоч тіни надії... Ненароком він заблукав очима й до дверей. Чорний парубок перехопив цей погляд. Він одразу ж покинув реготати, насупив брови і обличчя йому скривилося в зловісну посмішку. Приступивши до Гері й грубо, правою своєю ногою відкинувши Герині ноги на бік, чорний парубок присів коло Гері так, що обличчя його стало в рівень з обличчям курсанта.

— Ти чого до моєї дівчини лазив, сука твоя мама? Та ти знаєш, що я цього нікому не прощаю, га? Що я з тобою зроблю, як ти думаєш, га? Ти не зиркай, сука

твоя мама, на двері, бо з того нічого не вийде... А знаєш, що вийде?..

Чорний парубок зробив павзу, повернувся й дійшов до бочонка. І він, ніби для храбрости, налив у кухоль самогону й одним духом спорожнив його.

Геря тепер уже розумів. Знав. Бачив по очах чорного й по всьому становищу, що втворилося, що для нього рятунок нема. Випустити його не можуть, бо тоді мусять сами загинути. Держати довше в льоху—це ризикувати, що Геря якось може втекти, та й доки, власне, держати? Або ще може трапиться такий непередбачений випадок, коли, не встерігшись із Герею, викриються й пристановище, й діла цієї банди. І от мимоволі, несамохіть думки приблукали й спинилися на Гафійці. Що ж вона? Де вона? Чом не йде, не допоможе? Він же їй нічого злого не зробив, а через неї, власне, й попав до лабет цієї темної компанії. Пригадалися Гері Гафійчині слова під час першої й останньої зустрічі з нею на гробовищі...

— Не ходіть сюди... тут небезпечно, особливо вечером,—говорила Гафійка. Тоді Геря сміявся, думав, що Гафійка каже про мертвяків. Але вона знала, чом же не сказала просто, без натяків, як слід. Боялась... Ой, як вона боялась цього чорного парубка!.. А на другий день, коли трапилось це все,—я чув у халупці крик. То кричала Гафійка... Певно, цей чорний парубок бив її... А що ж її батько? Де вони заділи її?

І, крім жаху перед своєю власною смертю, в серці Гері ожила турбота ще й за долю Гафійки. І все це шугалося, перепліталось, рвалося само і рвало мозок... Тіло боліло, а в роті весь час в'язалася солоденька

слина. Геря зрозумів, що йому стало зовсім погано, коли раптом побачив, що на комені жевріє не один, а два каганці, і що вони то розбігаються, то знову збігаються, лишаючи по собі вогнені смужки...

— Ну, вбивайте, бандити!..—раптом дико скрикнув Геря і напружився усім своїм тілом, щоб стати на ноги, але замість того знову непритомний упав головою в куток.

Настрій серед бандитів уже змінився. Після перших хвиль дурману, що приносить очманілу веселість,— наступила зловісна похмурість і бажання підігріти здерев'янілі нерви.

— Кінчаймо з ним!—раптом озвався серед похмурої тиші один із бандитів...

— Ні, не кінчаймо... Я ще маю справу до твоєї дочки,—промовив чорний до Горбатого.

Горбатий враз зіщулився, так ніби він давно вже чекав цього й боявся, що воно не мине. Проте він зробив спробу зам'яти розмову, чи хоч перевести її на інше. З неприроднім смішком, жалісно заглядаючи знизу вгору чорному в-вічі, як пес хазяїнові після шкоди,—Горбатий сказав:

— Яку ще справу маєш до неї, Лексію? Ай, тієї справи—кіт наплакав!.. Краще, справді, давайте будемо думати, що робити далі з цим більшовиком, бо...

— Мовчи, стара, горбата собако, сука твоя мама!.. Покривав дочку, а тепер горбом крутиш? Ти знаєш, що ця більшовицька гадина підіслана до нас, а Гафійка виказала йому все...

— Ні-ні-ні... — затараторив Горбатий, — ти, Лексію, помиляєшся... брешеш!..

— Ах ти, стерво горбате, ще й лаєшся?! Ти пропав би давно разом із дочкою твоєю, шлюхою, як би не я. Хто вас годував, га?..

— А хто переховував усе? Хто, як крїт більше року рився в землі, прокопуючи хідника від склепу до сторожки, щоб було тобі де ховаться? Скільки мішків землі витягав я з Гафійкою з льоху... а ти її... Не по правді робиш, ні-за-що хочеш іще глумиться... Буде вже!

— Привалив би я й тебе, і її тією землею, що ви її тягали вдвох, стара паскудо, сука твоя мама!..

— Скажи мені, що ти хочеш робить тут з Гафійкою? Ти ж уже бив її, запер зараз у холодному погребі, за хатою... Чого ж ти ще хочеш? Вона ж мені дочка, як не як... я не можу...

— Ага, ти не можеш?.. Так я можу...

— Ти з ревнощів голову губиш, Лексію, опам'ятайся!

— З ревнощів, стара вовно? Ти ще вчить мене будеш? Дочка твоя продала усіх нас, а разом із нами й тебе, стара блювако!

— Неправда... Але що ти хочеш із нею робить?..— уже істерично скрикнув Горбатий.

Чорний нічого не відповів. Гнітюча тиша нависла, як петля над засудженим.

— Ну, кажи, кажи-ж!..—вже в нестямі крикнув Горбатий і прискочив до парубка в шкуратянці.

— Те, що й йому...—глухо, але рівно одказав чорний і повів ногоном у куток, де стогнав Геря.

Вирок чорного був несподіванкою навіть для решти трьох бандитів. Вони похмуро мовчали, нічим не виказуючи ні своєї згоди, ні заперечення.

Тільки Горбатий, після слів чорного парубка, як збита з ніг коняка, упав на ослона і сперся головою на руки. Тепер уже тихим і спокійним голосом він відповів чорному:

— Ні,—цього, Лексію, не буде, чуєш?—не буде...— Він передихнув і закінчив уже майже шепотом:—бо коли б це було, я сам піду і викажу тебе...

Раптовий постріл, що прорізав повітря, не дав йому докінчити. То стрелив чорний парубок у напрямку до ляди в льох. Решта бандитів зірвалася на ноги й схопилася за кешені... Але було вже пізно...

Люфи двох револьверів стирчали просто на них із темної ями льоху.

Чорний як хорт метнувся до дверей, але люфи винтовки й револьвера перетнули йому дорогу в сінях. Тоді вмить дужим стрибком чорний опинився коло коміну й загасив каганця.

Хижа потонула в темряві. Кілька пострілів з одного й другого боку пролунали майже одночасно. Важко було навіть припустити, що робилося в кімнаті. Рушились перекинуті в темноті речі, хтось дико скрикнув і впав, брязнуло шибамися висаджене з рямами вікно, щось тяжко гупнуло за стіною хижі й потупотіло важким тупотом ніг, з-окола. Хтось утік...

Коли снопик світа від кешенькового лихтарика забігав по стінах, двоє бандитів металося по кімнаті, шукаючи й собі втечі.

— Ні з місця!—разом крикнули Ремер і начкурсів, навівши на бандитів револьвери.

Три пари рук поволі піднялося вгору і три пари очей забігали по кімнаті, як піймані звірі по клітці.

— Вас арештовано!..

Тільки Горбатий сидів за столом, впустивши на стіл голову, байдужий до всього й мовчазний. Кров тоненьким струмком цибеніла йому з-за вуха і калюжкою спливала на край стола, а звідти по ніжці стола вниз на долівку. Під час стрілянини в темноті його було поранено.

Геря великими очима дивився на все, як зі сну, а на людей, як на привидів із того світу.

— Ну, здрастуйте, товариш Геря, давно ми з вами бачились,—сказав Ремер, підійшовши до нього.

— Здрасте, товариш політком,—аж ніби не признаючи свого голосу, відповів Геря і хотів був устать, але, зв'язаний, не міг.

— Нічого, нічого... я зараз розв'яжу,—нахилився до Гері Ремер.

Доки в'язали бандитів, політком устиг розв'язати курсанта і вони вдвох возилися вже коло тяжко пораненого Горбатого. Рана була просто в голову, велика і сильно збігала кров'ю. Одрізали у горбаня рукав од сорочки і, поки що, перев'язали так. Коли переносили діда на постіль, він на одну тільки мить опам'ятався, пізнав Герю і прохрипів до нього:

— Там... за хатою... в погребі... Гафійка... Лексій її вб'є... берсжи... ой, води...—і знову знепритомнів.

Після цих слів Горбатого Геря вихорем вилетів із хижі, а за ним Кошельков із курсантом.

В хижі лишилися пов'язані бандити, політком та начкурсів.

Політком підійшов до начкурсів і сказав:

— Тепер бачиш, яку зробили ми похибку, взявши заложників із Зарічки.

— Ну, знаєш, не помиляється той, хто нічого не робить... То діло це поправиме, навіть ще сьогодні, а от гірше, що один з них утік.

— Н-да...—неоприділено протяг Геря і глянув на годинника. Поколоте шкло визирнуло з під рукава... Годинник спинився на восьмій.

Епілог.

На кінець що-б іще можна сказати про події й людей з восьми попередніх розділів? Хіба таке:

Заложників пустили до дому того ж вечора, як і відшукали Герю. Вийшовши за курси, вони пішли на Зарічку не гробовищем, а завернули на луки і зараз же за ровами, кажуть, завели якоїсь дуже веселої, що й не для таких би побожних людей, пісні.

В неділю лікпом з кавкурсів читав для всього селянства на Зарічці, просто на вигоні, довгу й з картинами лекцію і по його виходило, і всі на тім погодились, що за всі часи ніяких чудес на гробовищі не сталося. Що дід родився з шостою пальцями цілком випадково, а хтось із дядьків доказував навіть, що він знає у сусідньому селі, Свєрбинівці, жінку з шостою пальцями, так ніхто й не казав і не пророчив, що, мовляв, родиться шостипалою, а вона, дивись ти, родилася й живе, і мужа й діти має. Те марево, що пішло навздогони за дідом Шостопалом вночі на гробовищі,—це просто тління від кісток, трутизна, що зветься в науці фосфором, і то дуже добре, що Шостопал забився тоді в кущі, бо дякувати цьому той фосфорний стовп розбився об віти і не затруїв Шостопала.

Що до переловлених бандитів, то їх передано було до карного розшуку і там заведено справу за № 748.

Чорний парубок у шкурятинці так невідомо де й зник.

Шостопал зовсім покинув Зарічку і перебрався на кавкурси, де жив у кімнатці коло канцелярії, виконуючи різні доручення й кохаючись на манежних управах курсантів. Він любив частенько постидати того чи того курсанта, що не віддає чести «полковникові» (так він кликав Начкурсів), зате вже сам завжди і сумлінно виконував він честь, енергійно прикладаючи випростану долоню до ватної своєї шапки з заячими вухами. Одежу дали йому на зиму теплу й добру, а їсти перепадало дідові найкраще.

Тяжко поранений Макар Горбатий на третій день помер, а Гафійка після його смерті зовсім виселилася з гробовища і поселилась у третьому корпусі на кавкурсах, у санчастині, де її прийнято було на коротко-термінове навчання сестер жалібниць, що саме тоді заводилось.

Геря чомусь почав захоплюватись саносвітою і часто одвідувати третій корпус.

От і все. Ах, правда... Пискаленко каже, що одного разу в місті він бачив на власні очі, як Геря, підхопивши під руку Гафійку, попер із нею до кіно «Спартак».

Я цьому вірю. Що-ж,—везе чоловікові!
